

**O`ZBEKSTAN RESPUBLİKASI XALIQ
BİLİMLENDİRİW MİNİSTRİLİĞİ**

**A`JİNİYAZ ATINDAG`I NO`KIS MA`MLEKETLİK
PEDAGOGİKALIQ İNSTİTUTI**

«Qaraqalpaq til bilimi» kafedrası

«QARAQALPAQ DIALEKTOLOGIYASI» PA`NINEN

NO`KIS - 2012

KIRISIW

1-TEMA DIALEKTOLOGIYA KURSININ` PREDMETI WAZIYPASIN TEKSERIW OB`EKTI

Dialektologiya kursı predmeti, wazıypası Dialektologiya tuwralı ulıwma tu`sinik

Dialektologıyanın` tiykarg`ı tu`sinikleri menen terminleri Sotsiallıq dialektler ha`m milliy til.

Qaraqalpaq dialektologiyası - qaraqalpaq tilinin` teoriyalıq ha`m a`meliy ma`selelerin islep shıg`ıwg`a bag`darlang`an qaraqalpaq til iliminin` tiykarg`ı ja`ne baslı tarawı.

Xalıq so`ylew tilinin` ulıwma sistemasındag`ı dialektler, govorlardın` o`zgesheliklerin, olardıń xızmetin, taralıw sheklerin izertlew ha`m bayanlaw menen shug`ıllanatug`ın qaraqalpaq dialektologiyası qaraqalpaq til iliminin` ayrıqsha tarawı iretinde son`g`ı 30 lag`an jıldın` ishinde payda boldı. Til iliminin` bul tarawının` payda bolıwı tilimizdin` dialekt ja`ne govorlarınin` o`zgesheliklerin 1960-jıldan baslang`an jobalı ha`m sistemalı izertlew din` o`ris alıwı menen baylanıslı. Tildegi jergilikli sheklengen qubılıslardı yamasa tildegi dialekt ha`m govorlardı jobalasqan tu`rde sistemalı izertlewde O`zSSR Ilimler Akademiyasının` Qaraqalpaqstan filialının` (ha`zirgi bo`liminin`) quramında «Qaraqalpaq tili tariyxı ha`m dialektologiyası» sektorının` ashılıwı, qaraqalpaq til iliminin` usı tarawı boyınsha izertlew din` belgili teoriyası ja`ne metodikası menen qurallang`an dialektolog, til tariyxı qa`nigelerinin` payda bolıw, sonın` menen birge, xalqımızdın` ha`m onın` tilinin` tariyxına ilimiy qızıg`ıwshılıqtın` artıwı sebepshi boldı.

Qaraqalpaq til iliminin` aldın`g`ı ja`ne jetekshi tarawlarınin` biri bolg`an qaraqalpaq dialektologiyasının` payda bolıw, qa`liplesiw ha`m rawajlanıw tariyxında eki basqıshtı ko`rsetiwge boladı:

Birinshi basqısh (30-jıllar) qaraqalpaq tilinin` dialekt ha`m govorların a`meliy maqsette izertlew, a`debiy tildin` dialektlik bazasın belgilew, jazıwdı du`ziw, fonetika ha`m grammatikanın` tiykarların islep shıg`ıw t.b. usınday isleri menen sıpatlanadı. Bul da`wirde tilimizdegi dialekt ja`ne govorlardı izertlew ma`seleleri menen belgili tyurkologlar: S.E.Malov, E.D.Polivanov, N.A.Baskakov, A.A.Sokolovlar shug`ıllandı.

Ekinshi jan`a basqısh (60-jıllar) qaraqalpaq dialektologiyasının` qaraqalpaq til iliminin` arnawlı bir tarawı retinde qa`liplesken ha`m ja`ne de rawajlang`an da`wiri bolıp esaplanadı. Bul da`wirde qaraqalpaq dialektologiyasının` haqıyqat qa`liplesiwinde ha`m ja`ne de alg`a rawajlanıwında prof. N.A.Baskakovtın` «Qaraqalpaq tili» (I,II tomları) atlı miynetleri ayrıqsha rol`

oyladı. Atalg`an jumıslar avtordın` 1926-jıldan baslap birneshe jıllar dawamında Qaraqalpaq xalıq so`ylew tili, onn` dialektleri boyınsha jıynalg`an materiallardı sistemag`a tu`siriw, olardı izertlewdir` jemisi bolıp esaplanadı.

Son`gı jıllarda (1960-1975-j.) «Qaraqalpaq tili tariyxı ha`m dialektologiyası» sektorının` ilimiy xızmetkerleri ta`repinen ju`rgizilgen bir qansha dialektologiyalıq ekspeditsiyalar na`tiyjesinde qaraqalpaq tilinin` dialektologiyası boyınsha ko`p sanlı mag`lıwmatlar jıynaldı. Qaraqalpaqstan Respublikasının` barlıq rayonları boyınsha toplang`an bul materiallar tiykarında izertlew jumısları ju`rgizilip, qaraqalpaq dialektologiyasının` fonetika, grammatika, leksika, semantika bo`limleri boyınsha bir neshe monografiyalar, dissertatsiyalıq jumıslar, maqalalar ja`riyalandı. Bul jazıl`an miynetler qaraqalpaq tili dialektologiyasının` ilimiy-teoriyalıq ja`ne materiallıq bazasına aynaldı. Solay etip awız eki so`ylew tilinin` sistemasındag`ı ayırım dialektlik o`zgesheliklerdi esapqa alıw ha`m izertlew, sonday-aq o`zgesheliklerdin` geografiyalıq taralıw sheklerin, xızmetin anıqlaw menen shug`ıllanatu`g`ın qaraqalpaq til iliminin` jan`a tarawı-qaraqalpaq dialektologiyası qa`liplesti.

DIALEKTOLOGIYA TUWRALI ULIWMA TU`SINIK

Dialektologiya termini, tiykarınan grekshe *dialektos* - so`ylesiw, govor, al *logos* - ilim degen so`zlerden ibarat bolıp, ol qanday da bolmasın tildegi dialektlerdi, govorlardı izertleytu`g`ın til biliminin`, belgili bir shaqabı bolıp tabıladı. Demek, dialektologiyannın` en` baslı wazıypası qanday da bir tildin` quramındag`ı jergilikli o`zgesheliklerdi wyreniwden, izertlewden ibarat.

Egerde, usı jag`daylardı esapqa alsaq, qaraqalpaq dialektologiyası qaraqalpaq tilindegi govorlar menen dialektlerdi jan-jaqlı izertlewdi o`z aldına maqset etip qoyadı.

O`zin qorshag`an ob`ektti tu`rlishe jag`dayda u`yreniwi jag`man dialektologiya eki salag`a bo`linedi: **1) sıpatlawshı dialektologiya yaki dialektografiya; 2) tariyxıy dialektologiya.**

Sıpatlawshı dialektologiya yaki dialektografiya jergilikli dialektler menen govorlarg`a ta`n bolıp tabıl`an geypara fonetikalıq ja`ne leksika-grammatikalıq o`zgesheliklerdi tabıw, olardı bayanlaw, izertlew wazıypasın da o`z aldına maqset etip qoyadı. Al, tariyxıy dialektologiya bolsa, tildegi dialektlik o`zgesheliklerdi u`yreniw menen birge, olardıń qanday jag`daylarda payda bolıwı, belgili da`rejede rawajlanıwı, tu`rli waqıt ja`ne jıllardag`ı o`zgerisleri, anaw yaki mınaw govordın` qon`sılas tuwısqan tu`rkiy tillerine o`z-ara qatnasın anıqlawdın` dereklerin izlestiredi; son`gı

jıllarda til biliminde o`z qa`ddin tiklegen dialektler menen govorlardı lingvogeografiyalıq usıllar arqalı u`yreniwdin` tariyxıy ta`replerin de qarastıradı.

A`lbette, awızeki so`ylew tilinin` quramındag`ı dialektler govorlardı ha`rta`repleme u`yreniw til tariyxı, xalqımız tariyxına anaw yaki mınaw da`rejede qatnaslı bolg`an bahalı materiallardı beredi. Bug`an qosımsha, tariyxıy jag`daylarg`a baylanıslı qollanıwdan shıg`ıp qalg`an yamasa o`zinin` formasın o`zgertken leksikalıq elementler, sonday-aq, geypara grammatikalıq formalardın` en` da`slepki tu`ri jergilikli govorlarda saqlanıp qalıwı da itimal. Usı ko`z-qarastan alıp qarag`anımızda, dialektologiya til tariyxın u`yreniwde za`ru`rli til bilimi shaqaplarının` birinen esaplanadı.

Dialektologiya iliminin` usınday qa`siyetleri qaraqalpaq tilinin` ha`zirgi ku`nlerge deyin saqlanıp qalg`an jazba esteliklerin ha`rta`repleme u`yreniw ushın da gerekli.

Usılay etip, tildegi dialektler menen govorlardı u`yreniw, izertlew til tariyxı, ha`zirgi zaman qaraqalpaq tili, onın` orfografiyası menen orfoepiyasın bunnan bılay da jetilistiriw isinde a`hmiyetli orındı iyeleydi.

2-TEMA A`debiy til ha`m xalıqtın` awızeki so`ylew tili. A`debiy til.

Xalıq awızeki so`ylew tili. Dialekt ha`m govorlar

Dialektler ha`m govorlardın` izertleniw jag`dayları

Qaraqalpaq a`debiy tili birden payda bolg`an emes. Onın` qa`liplesiw basqışları bir neshe jıllardı o`z basınan keshirgen. A`debiy til bul ku`ndelikli ko`rkem a`debiyattın`, gazeta-jurnaldın`, radio, televidenienin` bir qa`lipke tu`sken, sulıwlap aytıluw formasına iye bolg`an, sınałg`an, orfografiyalıq ha`m orfoepiyalıq normaları menen durıs jazılıp, durıs aytıluwdı talap etetug`ın til. Og`an o`zine za`ru`rli bolg`an jag`dayında bolmasa qa`legen so`z yaki termin tosattan kiriw mu`kinshiliginen ayrılğ`an.

A`debiy til o`zinin` sag`asın qaydan aladı: Og`an tiykar xalıqtın` awızeki so`ylew tili. Awızeki so`ylew tilde qaraqalpaq xalqının` birneshe a`sirlerden beri keshirgen o`mirin ta`riyplewshi, shıg`ıw tariyxına qatnası bar biraz na`rseler saqlang`an.

O`z gezeginde bay jazıw da`stu`rine iye bolmag`an tiller ushin xalıq awızeki so`ylew tilin u`yreniw paydalı qubılıs. Sebebi, xalıqtın` o`tkendegi keshirgen jolı, o`mir tariyxı, etnografiyası haqqında o`z ana tilinde jazılğ`an qunlı derekler bolmag`an jag`dayında sol xalıq, onın` tili tuwralı qanday sheshimge keliw mu`mkinW Bundayda ja`rdemge xalıq awızeki so`ylew tili keledi. Bay jazıw da`stu`rine iye bolmag`an tiller qatarına qaraqalpaq tilinde jatqarıw itimal. Qaraqalpaq xalqının` awızeki so`ylew tilin teren`nen u`yreniw arqalı ha`zirgi ulıwma xalıqlıq qaraqalpaq awızeki so`ylew tiline qatnası bolg`an orta a`sirlerdegi pecheneg, oguz, qıpshaq tillerinin` elementlerin anıqlawg`a mu`mkinshilik tuwadı. Bul til tariyxın du`ziwde, onın` tariyxıy grammatikasın ilimiy bag`darda islewde, sonday-aq xalıqtın` etnogenezisın anıqlawda en` tiykarğ`ı dereklerin` biri.

Qaraqalpaq xalqının` awızeki so`ylew tilinde onın` o`tkendegi ruwlıq-qa`wimlıq quramına, turmıs keshiriwinde tiykarğ`ı orındı iyelewshi ka`sibine, ku`ndelikli qonıslasıw sharayatına, basqa tuwısqan xalıqlar menen mu`nisebitine baylanıslı bir qansha o`zgeshelikler saqlang`anlıg`ın belgilew aqılğ`a mu`na`sip. Usı sıyaqlı jergilikli o`zgeshelikler xalıq awızeki tilinin` fonetikasında, grammatikasında, leksikasında da bar. Bunday o`zgesheligi bar belgilerdi o`z waqtında jıynap alıw kerekligin o`mirdin` o`zi talap etip otırğ`anlıg`ın nızamlı jag`day.

Dialekt ha`m govorlar, olardin` geypara o`zgeshelikleri

Xalqtn` awızeki so`ylew tilindegi jergilikli o`zgesheliklerdi esapqa alıp, ondag`ı ha`r qıylı fonetikalıq, grammatikalıq, leksikalıq tag`ı basqa qubılıslardı ilimiy bag`darda teren`nen u`yrenip, onı til bilimindegi basqa tarawlarg`a toponimika, onomastika, tag`ı basqa salıstırma tu`rde izertlew isine jol siltewshi til biliminin` arnası - bul dialektologiya. «Dialektologiya qıyın ha`m qızıqlı ilim. Ol usı tarawdag`ı ka`nigeden tu`rli-tu`rli bilimdi, o`z juwmaqların birikpegen, ha`tteki, bir-birine qarsı keletug`ın faktler tiykarında qura alıwdın` da`l usılın, sheberligin talap etedi» - dep jazadı. R.A.Budagov (qaran`ız: R.A.Budagov. Vvedenie v nauku o yazıke. M., 1958, 285-b).

Tu`rkiy tillerin izertlewdin` tiykarına bir-birine, o`z-ara tu`siniwdi kriteriy etip alg`an jag`dayda biz «Dialekt» ug`ımın differentsiyalaw isinen bas tartıp, tu`rk (Turetskiy) tilshileri ha`m ko`plegen Batis tyurkologların` jumıslarında an`lag`anımızday ulıwma alg`anda tildi ha`m ha`zirgi zaman tu`rkiy tillerin o`z aldına o`mir su`riwshi til emes, al birlestirilgen tu`rkiy tilinin` dialektleri dep sanawg`a ma`jbu`rlenemiz»... Demek, tek bir g`ana aymaqlıq ha`m strukturalıq birlik yaqi olardı iyelewshilerdin` tu`siwshi da`rejesine qaray otırıp biz dialekt ha`m govorlardı bile almaymız. Bul jerde, ba`rinen de burın bir ta`repinen konkret til materialının` ayırıqshalıqlarına baylanıslı ma`deniy-tariyxıy birlikti, ekinshiden jazba a`debiy til menen o`z-ara qatnas ma`selesin esapqa alıw za`ru`r... (M.Sh. Shiraliev. O probleme yazıka i dialekta. V Sb.: Voprosı dialektologii tyurkskix yazıkov. Izd-vo AN AzSSR, Baku 1963, 34-35-betler).

Qaraqalpaq tilindegi dialektler menen govorlardı izertlewdin` jag`dayı

Qaraqalpaq dialektologiyası qaraqalpaq til iliminin` jan`adan payda bolg`an en` a`hmiyetli tarawı. Til iliminin` atalg`an salasının` payda bolıwı onın` rawajlanıwı menen tıg`ız baylanıslı. A`lbette, budan usı shaqap boyınsha son`g`ı waqıtlarg`a deyin izertlew isleri ju`rgizilmedi degen pikir kelip shıqpaydı. Xalqımızdın` awızeki so`ylew tilinen materiallar jıynaw, izertlew jumısları 1930-jıllardan baslap-aq qolg`a alındı. Bul iste ataqlı rus alımları prof. N.A.Baskakov, prof. S.E.Malov, prof. E.D.Polivanov ha`m prof. A.A.Sokolovlar tikkeley qatnastı ja`ne bassılıq etti. Bug`an S.E.Malovtın` «Zametki o karakalpakskom yazıke» (N., 1966), E.D.Polivanovtın` «Nekotorie foneticheskie osobennosti karakalpaksogo yazıka» (Tashk, 1933), A.A.Sokolovtın` «Materialı po karakalpakskomu yazıku, literature i istorii» (qol jazba, To`rtku`l, 1934) sıyaqlı miyrasları da`lil bola aladı.

Tilimizdin` ha`r tu`rli tarawların izertlewde N.A.Baskakovtın` miyneti ullı. Ol 1926-jıldan tap usı ku`nge deyin qaraqalpaq tilinin` ma`selelerin izertlew isi menen quntlı tu`rde shug`ıllanıwda. Alımnın` «Qaraqalpaq tili» atlı eki tomnan ibarat miyneti xalqımızdın` so`ylew tili, onın` jergilikli o`zgesheliklerin ken` tu`rde tu`rkiy tillerinin` materialları menen tariyxıy-salıstırıw tiykarında du`zilgen. Atalg`an waqıtlardan baslap qaraqalpaq xalqının` awızeki tilin ha`m onın` aymaqlıq dialektlik ayırmashılıqların bayqaw na`tiyjesinde ol ta`repinen tayarlang`an «Qaraqalpaq tili» (I ha`m II tom)» atlı miynetlerdin` 1951-1952-jıllarda jariqqa shıg`ıwı - qaraqalpaq tilinin` tariyxı ha`m dialektologiyası boyınsha u`lken qızıg`ıwshılıq payda etti, qaraqalpaq tilinin` tiykarı o`zgeshelikleri menen elimizdegi, sonday-aq, sırt el tyurkologların tanıstırdı. Bul jumıs qaraqalpaq xalqının` awızeki so`ylew tilin, onın` dialektlik ha`m govorlıq o`zgesheliklerin ele de teren`nen izertlewge baslama boldı ha`m jol silteydi. Al, 1930-40-jıllar arasındag`ı ju`rgizilgen usı ta`qlettegi bayqawlar, jıynalg`an materiallar, islengen ilimiy juwmaqlar a`debiy tildin` fonetikalıq, grammatikalıq, leksikalıq, orfografiyalıq, orfoefiyalıq nızamlılıqların belgilewde, onın` awızeki ha`m jazba tu`rlerin qa`liplestiriwde, tirek dialektlerin anıqlawda ayrıqsha a`hmiyetli.

Xalıqtın` awızeki so`ylew tilin, onın` quramındag`ı aymaqlıq ha`m qa`sibiy dialektlerdi jobalı ha`m turaqlı tu`rde izertlew jumısları 1960-jıldan baslandı. Bul da`wirde O`zbekstan İlimler Akademiyası Qaraqalpaq Filialınıq tariyx, til ha`m a`debiyat institutu quramında qaraqalpaq tilinin` tariyxı ja`ne dialektologiyası sektori sho`lkemlestirilip, onın` birinshi gezektegi wazıypası so`ylew tili, ayırmashılıqlardı tallap ko`rsetetug`ın monografiyalıq izertlewler jurgiziwden ibarat edi. Usı maqsette sektor dialektorları 1960-1970-jılları Qaraqalpaqstan ASSRının` barlıq rayonlarında ekspeditsiyalıq jollar menen xalqımızdın` so`ylew tili, onın` dialekt, govorları boyınsha materiallar topladı.

Jıynalg`an bay dereklerdi juwmaqlastırıw na`tiyjesinde monografiyalıq jumıslar, kandidatlıq dissertatsiyalar jazıldı, birqansha ilimiy maqalalar ja`riyalandı. Bulardın` qatarında Moynaq, Taqtako`pir rayonlarındag`ı jasawshı qaraqalpaqlardıń so`ylew tili boyınsha jazılğ`an monografiyalardı, O.Dospanovtın` «Qaraqalpaq tili qubla dialektinin` leksikası», O.Bekbawlovtın` «Qaraqalpaq tili qubla dialektinin` fonetikalıq o`zgeshelikleri», T.Begjanovtın` «Qaraqalpaq tili Moynaq govorının` leksikası», B.Beketovtın` «Qubla Qaraqalpaqstandag`ı qazaq govorı», Sh.Ka`rimxojaevtın` «Qaraqalpaq tilindegi diyxanshılıq terminlerin izertlew ma`seleleri» sıyaqlı kandidatlıq dissertatsiyaların ko`rsetiwge boladı.

1960-jıldan baslap ha`zirge deyin tildegi jergilikli o`zgeshelikler boyınsha jıynalg`an materiallardı ilimiy ko`zqarastan islep shıg`ıw, olardıń na`tiyjelerin juwmaqlastırıwda birqansha teoriyalıq ja`ne ta`jiriyselik ma`selelerdi qayta qarap sheshiwge mu`mkinlik tuwdı: 1) tildin` dialektlik quramı belgilendi; 2) a`debiy tildin` qa`liplesiwinde tirek dialekt ha`m govorlar belgilendi; 3) dialektler arasındag`ı ayırmashılıqlar (fonetikalıq, morfologiyalıq leksikalıq) strukturalıq, sonday-aq lingvogeografiyalıq jaqlardan bayqaldı; 4) dialektler arasındag`ı tillik-strukturalıq, ayırmashılıqlardıń ha`zirgi da`wir qaraqalpaq tiline qatnası anıqlanıldı; 5) tilimizdegi dialektlerdin` payda bolıwındag`ı qa`wimlik yamasa aymaqlıq sıpatları anıqlandı; 6) xalıqtın` so`ylew tili, onn` dialektlerinin` materialları tiykarında qaraqalpaq tilinin` orta a`sirdegi qa`wimlik birlik tilleri bolg`an bulg`ar, pecheneg, og`uz, qıpshaq tillerine qarım-qatnası belgilendi; 7) tildin` dialektler sistemasındag`ı tillik-strukturalıq ayırmashılıqlardı belgilew, olardı basqa tu`rkiy tillerinin` faktleri menen salıstırmalı-tariyxıy ko`zqarastan bayqastırw na`tiyjesinde qaraqalpaq xalqı, onn` tilinin` basqa tuwısqan ha`zirgi tu`rkiy tilles xalıqlarg`a, olardıń tillerine qarım-qatnası anıqlanbaqta; 8) awızeki so`ylew tilimiz, onn` jergilikli dialektlerin ha`zirgi da`wirdegi rawajlanıw protsesslerin, basqa tiller menen qarım-qatnasın bayqastırw na`tiyjesinde a`debiy tildin` a`meliy ma`seleleri (alfavit, orfografiya, orfoepiya) ja`ne a`debiy tildin` rawajlanıw bag`darları belgilenbekte; 9) xalıqtın` awızeki so`ylew tili, onn` dialektleri esabınan a`debiy tildi bayıtıw ma`seleleri sheshilmekte t.b.

Qaraqalpaq dialektologiyasının` tiykarı bag`darı-xalıqtın` awızeki so`ylew tilin, onn` quramındag`ı aymaqlıq ja`ne ka`sibiy dialektlerdin` fonetikalıq, grammatikalıq, leksikalıq o`zgesheliklerin esapqa alıwdan, olardı diaxroniyalıq ha`m sinxroniyalıq jobada izertlewden ibarat. Ha`rbir xalıq yamasa millettin` tilindegi dialektlik yaki govorlıq o`zgesheliklerdi qarastırw - anaw yaki mınaw xalıqtın`, millettin` til birligin biykarlamaydı, kerisinshe, belgili xalıq, millet tilinin` qa`liplesiw jag`dayın, o`zinin` ha`m tilinin` ju`zege keliwindegi etnikalıq, tillik elementlerdi anıqlawg`a, olardıń a`debiy tilin du`ziwge ja`rdem beredi. Tildegi dialektlik o`zgeshelikler tariyxıy-etnologiyalıq, siyasiy-ekonomikalıq, ma`deniy qarım-qatnasıqlarg`a baylanıslı payda bolatug`ın tariyxıy qubılıs. Tilimizde saqlanıp kiyatırug`an dialektlik o`zgeshelikler de xalıqtın` quramına kirgen urıw-qa`wim tillerinin`, substratlıq, superstratlıq, adstratlıq ta`sirlerdin` ha`m basqa tuwısqan tiller menen qarım-qatnasıqlardıń izleri bar. Bul sıyaqlı xalıq awızeki so`ylew tili quramındag`ı gezlesetug`ın fonetikalıq, grammatikalıq, leksikalıq dialektlik o`zgeshelikler ba`rha`

saqlanıp qala bermeydi. Bular kitap, radio, baspa so`z, oqıw-oqıtıw isleri arqalı rawajlanıp baratırǵan awızeki, sonday-aq jazba a`debiy tildin` ta`siri menen kem-kemnen jog`alıp baradı. Sonlıqtan da, tiykarg`ı wazıypa - tildegi dialektlik o`zgesheliklerdi qarapayım xalıqtın` so`ylew tilinen ten` jıynap, esapqa alıwdan ibarat. Bunın` ushin xalıqtın` wızeki so`ylew tili boyınsha materiallar toplaw, ayırım dialektler, govorlardın` tillik o`zgesheliklerinen monografiyalıq jumıslar jazıw, dialektologiyalıq so`zlikler du`ziw, lingvogeografiyalıq bag`darda izertlewler ju`rgiziw ushin izoglosslardı anıqlap, dialektologiyalıq atlaslar du`ziwge tayarlanıw kerek. **Bul sıyaqlı dialektologiyalıq izertlewlerdin` teoriyalıq ja`ne ta`jiriybelik jaqtan a`hmiyeti u`lken:**

1. O`zinin` bay jazba esteliklerine iye bolmag`an tillerdin` tariyxın izertlewge, ol tillerdin` dialektlerinin` payda bolıw, rawajlanıw tariyxın belgilewge ja`rdem beredi.

2. Ilimiy grammatikalıq du`zilmesten burın dialektlik o`zgesheliklerdi izertlew, esapqa alıw tildegi faktlerdi tolıq qamtıwg`a, olardı sinxroniyalıq ha`m diaxroniyalıq bag`darlarda bayqawg`a, analizlewge mu`mkinlik tuwdıradı.

3. Dialektologiya tildin` tariyxıy ma`selelerin izertlewge, tariyxıy grammatikasın du`ziwge kerekli en` a`hmiyetli dereklerden sanaladı. Bay jazıw da`stu`ri bar tillerdin` tariyxıy grammatikası eski jazıw esteliklerine tiykarlansa, qaraqalpaq tili sıyaqlı az jazıw esteliklerine iye bolg`an tillerdin` tariyxıy grammatikaları tiykarınan dialektlik faktlerge tiykarlanıp du`ziledi.

4. Dialektologiya xalıq tariyxı, etnogenezi, materiallıq ma`deniyatı, basqa xalıqlar menen qarım-qatnasın izertlewge ja`rdem beredi.

5. Dialektologiyanın` a`meliy (ta`jiriybelik) til iliminde, yag`nıy ha`r tu`rli oqıw quralların du`ziwde u`lken a`hmiyeti bar.

6. Qaraqalpaq dialektologiyası a`debiy tilimizdi, onın` orfografiyalıq ha`m orfoepiyalıq qa`delerin normag`a tu`siriwde ja`rdem etedi t.b.

Demek, qaraqalpaq dialektologiyasının` tiykarg`ı wazıypası xalıqlıq so`ylew tilinin` quramındag`ı dialektler, govorlardı teren` izertlewden, dialektlerdin` o`z-ara ja`ne a`debiy til menen qarım-qatnasın belgilewden ibarat. Tildegi barlıq dialektlerdi monografiyalıq jobada jetkilikli da`rejede izertlengennen son` g`ana dialektler arasındag`ı tariyxıy, tillik qarım-qatnastı, tildin` dialektlik sistemasındag`ı ha`rbir dialekt, govordın` tutqan ornın, tiykarg`ı klassifikatsiyalıq belgilerin, ayırım dialektlik izoglosslardın` aymaqlıq jaylasıw sheklerin anıqlaw mu`mkin. Dialekt, govorlardı monografiyalıq joba da jeterli izertlegennen son` dialektlik faktlerdi salıstırmalı tariyxıy

izertlewge kirisiw da`rkar. Bir tildin` quramındag`ı dialektlik faktlerge salıstırmalı - tariyxıy analiz jasaw, son` belgili bir tildin` dialektlerin basqa tuwısqan tillerdin` dialektlik faktleri menen salıstırmalı - tariyxıy bag`darda izertlew dialektologlar aldında turg`an en` a`hmiyetli ja`ne keshiktirilmeytug`ın wazıypa. Bunnin` sebebi, tildin` rawajlanıw progresindegi barlıq basqıshlar dialektlerde saqlanadı: olarda a`debiy tilden orn ala almag`an yamasa ele og`an kirmegen ko`p g`ana fonetikalıq, grammatikalıq, leksikalıq qaldıqlar (reliktı), jan`a qubılıslar bolıwı mu`mkin. Ha`zirgi da`wirde qaraqalpaq a`debiy tilinin` ja`miyetlik xızmetinin` tezden rawajlanıwı na`tiyjesinde dialektler ha`m dialektlik o`zgeshelikler kem-kemnen jog`alıp barmaqtı. Birqansha jıllardan keyin tildin` tariyxı ushın kerekli dialektlik o`zgeshelikler joq bolıp ketiwide mu`mkin. Sonlıqtan, tilshilerdin` tiykarg`ı wazıypalarınan` biri - dialektlerdi tezirek ja`ne tolıg`ıraq izertlewden ibarat.

Dialektlik leksikanın` a`debiy tilge qatnası. A`debiy tilge salıstırg`anda onın` o`zgeshelikke iye emes so`zler. A`debiy tildegi formag`a ju`da` jaqın Tek fonetikalıq qubılısı boyınsha parıqlanıwshı so`zler. A`debiy tilge salıstırg`anda ma`nisi, xızmeti boyınsha o`zgeshelikke iye so`zler.

Lingvistika ilimi a`debiy tillerdin` dialektke qatnası ma`selesine kewil bo`liw menen birge, dialektlerdi anıqlaw, ha`zirgi zaman tilleri dialektke qanday qatnasta ha`m olar o`tkende qalay qa`liplesti, rawajlandı degen ma`seleni alg`a qoyadı.

Ha`zirgi qaraqalpaq tili- bul Qaraqalpaqstan respublikasında shıg`atug`ın kitap, gazeta, jurnal t.b. ulıwma ko`rkem a`debiyattın`, ma`mleketlik aktlerdin`, ma`mleketlik ka`rxanalardın`, ilimnin`, sonın` ishinde mekteptin` de tili. Bul ulıwma xalıqlıq millet tili - en` jaqsı qa`liplesken, jetilissen tu`rinde boladı. Ulıwma xalıq ushın qatnas quralı bolıp xızmet etedi. «Sonlıqtan da a`debiy tildin` leksikalıq norması sol a`debiy til taralg`an barlıq aymaqtag`ı xalıq tiline su`yenedi. Bunday da qanday da bir dialektke yakiy govorg`a artıqmashılıq berilmeydi»¹.

A`debiy til barlıq waqıtta jergilikli xalıqtın` janlı tiline nusqawshı iretinde xızmet etedi. Xalıqtın` so`ylew tilinen a`debiy tilge kirgen geypara terminlerdi ol ilimiy ta`repinen sınap, qatan` esapqa alıp otıradı.

Qaraqalpaq a`debiy tili xalıqtın` janlı so`ylew tilinin` esabınan bayıp otırıw nızamlı qubılıs. Degen menen minaday jag`dayg`a kewil bo`liw lazım: a`debiy tilge so`ylew tilindegi qa`legen so`z

---

¹ Т.Г.Баншев. Башкирские диалекты в их отношении к литературному языку. Изд-во МГУ, 1955, 91-б.

kirmeydi, al sınağ`an, ta`jiriybede o`zin aqlag`an terminler, so`zler orın alıwı da`rkar. Tildin` ulıwma bayıwı, ka`malına keliwine arqa dialektindegi govorlar menen qubla dialektinin` de qosqan u`lesi bar.

A`debiy tildin` leksikalıq norması azshılıq bir topardın` tiline emes, ko`pshilik xalıqtın` ku`ndelikli turmısında ken` qollanıwshı so`zlerge su`yenedi. Geypara jag`daylarda qanday-da bir sebepler menen a`debiy tilge azshılıq topardın` yakiy dialektten de so`zler eniwi itimal. Bul, ba`rinen de burın qanday da bir sebeplerge baylanıslı a`debiy tilge enbey qalg`an so`zlerdin` ornında paydalanıp, sin`isip, ko`pshilik xalıqqa tu`sinikli bolıp alg`annan keyingi waqıt ishinde a`debiy tildin` norması retinde so`z bolıp esaplanıladı.²

Sonlıqtan da dialektler leksikasının` qaraqalpaq a`debiy tiline qatnası ma`selesin anıqlaw, onın` baylanısın ha`r ta`repleme qarastırıw isi qızıg`ıwshılıq tuwdıradı. Olardın` leksikalıq quramında qaraqalpaq a`debiy tilinde qollanılatug`ın so`zlerde, fonetikalıq o`zgeriske ushırag`an variantları da, ma`nilik jag`man a`debiy tilge salıstırg`anda a`dewir o`zgeshelikke iye so`zlerde ushırasadı. Bunday nızamlılıqtı ashıw, onın` (dialektin`-O.D.) a`debiy tilge qatnasının` o`z-ara salmag`ın belgilew-en` juwapkerli is.

«Milliy tildin` norması gu`llenip o`siw, rawajlanıw, bekkemleniw da`wirinde dialektlik so`zge o`z ta`sirin tiygizedi. Usının` na`tiyjesinde ol (dialektlik so`zler-O.D.) o`zine ta`n en` sıpatlı belgilerden ayırıla baslap, kem-kemnen normalasqan tilge (so`zge-O.D.) jaqınlasa baslaydı», - dep ko`rsetedi R.I.Avanesov³

Joqarıda aytlg`an pikirdin` qubla ha`m arqa dialektleri leksikasının` a`debiy tilge mu`na`sibetin belgilew isine tikkeley qatnası bar ekenligin ko`remiz.

Dialektlik so`zlerdin` a`debiy til leksikasına qatnası ma`selesin to`mendegidey jobada qarastırıw mu`mkin:

1. A`debiy tildegi ma`nilerine salıstırg`anda ayta qalarlıq o`zgeshelikke iye emes dialektlik so`zler:

2. A`debiy tildegi formag`a ju`da` jaqın, onnan tek g`ana fonetikalıq qubılısı boyınsha pariqlanıwshı so`zler.

---

² Т.Г.Баншев. Башкирские диалекты в их отношении к литературному языку... 83-б.

³ Р.И.Аванесов. Учение о языке и диалекте... Сб. "Вопросы языкознания...". Изд-во МГУ, 1952, 310-б.

3. A`debiy tilge salıstırg`anda forması emes, al ma`nisi, xızmeti boyınsha o`zgeshelikke iye so`zler.

4. A`debiy til menen arqa dialektine salıstırg`anda qubla dialektinde olardan o`zgeshelenetug`ın so`zler toparı.

5. Qubla ha`m arqa dialektlerinin` o`z-ara qatnası, olardıń a`debiy tilge salıstırg`anda qanday o`zgesheligi bar ekenligin anıqlaw.

6. geypara dialektlik so`zlerdin` a`debiy tilge awısıwı,

7. basqa tilden awısqań dialektlik so`zlerdi a`debiy tilde qollanıw ma`selesi.

Demek, dialekt penen a`debiy til arasındag`ı ayırma o`zinin` bir qansha nızamlıqlarına iye. Bul nızamlıq so`zdin` semantikasına baylanıslı. Sebebi, jaylasqań aymag`ı ha`m ha`r qanday sharayatlardı boyınsha a`debiy tilden o`zgesheligi bar qubla dialekti leksikası o`z boyına sol jerde jasawshı xalıqtın` janlı so`ylew tilinin` en` jaqsı belgilerin jıynaydı. Adamlardıń ku`ndelikli turmısında-miyнет maydanında, u`y xojalıg`ı, mal sharwashılıg`ında t.b. qaraqalpaq a`debiy tili, arqa dialektine qarag`anda onı o`zgesheligi bar etip ko`rsetiwshi belgileri ko`plep tabıladı. Og`an to`mendegi bir eki mısaldı keltireyik:

Tildin` rawajlanıw nızamlıqlarında ko`rsetiliwınshe ha`r waqıtta da a`debiy til jergilikli xalıqtın` janlı tiline o`z ta`sirin tiygizbewi, olardıń (dialektlik so`zlerdin`) a`debiy til normalarına jaqınlasıwı haqqındag`ı qag`ıydanı usınadı. Al, geyde bul na`rse kerisinshe jag`dayda bolıwı da mu`mkin. O`z pikirimizdi akad. S.P. Obnorskiydin` rus tiline baylanıslı aytqań oyı menen ushlastırayıqU` «Rus a`debiy tilinin` organikalıq rawajlanıwı janlı xalıqlıq (dialektlik) so`zdin` rawajlanıwı menen tıg`ız baylanısta boladı ha`m son`g`ısınin` za`ru`riy ja`ne u`ziliksiz ta`sir etiw jag`daylarınin` arqasında iske asırıladı...»⁴.

Bunnan dialektlik so`zlerdin` a`debiy tilge ta`sirinin` ku`shli ekenliginin` faktın ko`riw za`ru`r. Degen menen a`debiy tildin` o`zinin` normasınan shıg`ıp ketiw isi-ju`da` qolaysız jag`day. Bulay aytıwımızdin` sebebi-a`debiy tilde belgili so`zdin` ekvivalenti bar jag`dayda, onin` dialekttegi fonetikalıq formasın,gazeta, jurnal t.b. massalıq baspa so`z ju`zinde qollanıwdın` qanday za`ru`rligi barW Bul bizin`she nadurıs. Sebebi, birinshiden, a`debiy tilde burınnan son`g`ı paydalanıp ko`pshilikke forması tu`siniikli so`zdin` - bir waqıtta tosınnan o`zgeriske ushırawı -

⁴ С.П.Обнорский. Именное склонение в современном русском языке, вып. II, Изд-во АН СССР, Л., 1931, 405-406-бетлер.

oqıwshılardıń tańlanıwına alıp keledi. Ekinshiden, bul na`rse mektep praktikasını, jas o`spirimlerdin` sawatlı bolıwına zıyanın tiygizedi. A`lbette, bug`an baylanıstı taǵı da birqansha jag`daylardı keltiriwge bolar edi. Degen menen en` baslı dep sanalg`an belgilerdi usındıq. O`z pikirimizdi «Sovet Qaraqalpaqstanı»<sup>5</sup> gazetası materialları tiykarında da`liylleyik.

Qaraqalpaq a`debiy tili norması iretinde aling`an «da`rek» so`zi ornına gazetada qubla dialektinin` forması «da`rek» ushırasadı. Mısalı: basılmag`an xattın` *da`regi* (3-yanvar` 1963-j.). Salıstırın`ız: qubla dialektinde qızdın` *da`regin* aytpaydı (A`r., N. - xan), Al, gazetasın` 20-yanvar`dagı «Shan`g`alaq - mol ot-jem beredi», - degen maqalada «da`rek» so`zinin` a`debiy tildegi forması jazılǵan... Ot-jem dereklerin tabıstırıwı... (20-yanvar` 1963-j.).

Arqa ha`m qubla dialektlerinde a`debiy tildegi «pille» so`zi «pilla`» formasında qollanıladı. Biraq, respublikalıq gazeta betinde ja`riyalang`an birqansha xabarlarda birde «pilla`» geyde «pille» dep shatastırıp jazıw jol qoyıldı. Onı gazetasın` o`z materiallarınan tabıw mu`mkin. Mısalı: ma`mleketlik *pilla`* tayarlaw jobası 107 payız (29-yanvar` 1962-j.). *Pilla`* tayarlaw 95 payız (12-fevral` 1963-j) «Sharqana bekkem ha`m uzın bolıwı kerek. Shahrısabizliler Watang`a ko`p *pilla`* beremiz dep shaqıradı», - degen maqalada (1 mart, 1963-j), bizin` esabımız boyınsha *pilla`* ha`m *pillekesh* so`zleri 24 jerde joqarıda ko`rsetilgen formada (*pilla`*) jazılsa, To`rtku`l rayonu pillekeshlik bo`liminin` baslıǵı X.Ismaylovnanın` «Watanımızg`a 247 tonna, *pilla`* beremiz» dep atalg`an gazetadagı maqalasında (29-mart, 1963-j.), 1 orında «killakesh» so`zi, 10 jerde «pilla`» - ha`mmesi usı kishkene maqalanın` o`zinde 25 jerde «pille» so`zin «pilla`» formasında keltirilgen.

Barlıq waqıtta da «pilla`» so`zinin` jazılıwı bir qa`lpte emes. Gazetanı oqıp, na`zer salsan`ız, geypara jag`dayda onın` a`debiy normasında jazılıwında ko`riwge boladı. Og`an to`mendegidey qatarlar da`lil:

...Kolxoz ha`m sovxoz pillekeshlerinin`, bag`manlarının`, seminarı bolıp o`tti (13-aprel` 1963-j.). Gazetasın` usı ku`ngi sanında 5 jerde keltirilgen «pille» so`zi de o`zinin` a`debiy normasında durıs jazılǵan. Al, onnan son`gı shıǵ`an sanlarında (Q 80, 13-20-aprel`, 7-iyun`, 1963-j.) «Wa`de ha`r qutıdan 60 kilogramm» ha`m «respublika *pilla`keshlerinin` jen`isi*» degen maqalalarda buring`ı ayılǵan kemshilikler taǵı qaytalang`an.

---

⁵ С.П.Обнорский. Именное склонение в современном русском языке, вып., II, Изд-во АН СССР, Л., 1931, 405-406-бетлер.

Gazeta ko`pshiliktin` aynası. Sonlıqtan da onın` ha`rbir oqıwshısı o`z gazetasınan sonshelli ko`rkem, manmu`nli, adamdı o`zine tartarlıq xabarları ku`nbe-ku`n ku`tetug`ınlıg`ı so`zsiz. Burınnan gazeta da`stu`rli tu`rde jazılıp, qa`liplesken, a`debiy til norması bolıp esaplanıwshı so`zlerdin` waqıt o`tiwi menen tosınnan basqasha tu`rge eniwi - bul jan`alıq emes, al kerı ketiwshilik.

Ha`r qanday tilge tazadan kirgen so`z o`zi menen birge jan`a mazmun ha`m jan`a tu`r alıp keledi. Bunnan onın` fonetikalıq formasında o`zgerıp, belgili bir dialektin`, mısalı (arqa yamasa qubla dialekti) formasın qabıllawı kerek degen juwmaq kelip shıqpaydı.

Ha`rqanday til o`zinin` ishki mu`mkinshiliklerinen ken`nen paydalanatug`ınlıg`ı ma`lim jag`day. Degen menen, gazetada geypara so`zlerdin` shatas jazılıwına tag`ı da bir-eki mısal usınayıq. Bul irette ga`p «shalı» so`zi haqqında. Onı qaraqalpaq a`debiy tilinde «salı» dep ataydı da, «shalı» forması ko`binese dialektinde ushırasadı. Gazetanın` biz qarastırg`an sanlarınan ko`p jag`dayda «shalı» formasın ushıratıw mu`mkin. Ma`mleketlik **shalınn`** talan-taraj bolıwına jol qoydı (6-mart, 1963-j) jan`a **shalgershilik** sovxozi (10-aprel` 1963-j.) t.b.

Bul so`zdin` jazılıwı barlıq waqıtta da usınday dep aytıwg`a bolmaydı. Gazetanın` 44-sanındag`ı «Balıq zapasların ko`beyiwidin` a`hmiyetli rezervi» (1-mart, 1963-j) dep atalg`an maqalada aytlıg`an so`z basınan aqırına shekem a`debiy norma tiykarında (salı) jazılıwı ju`da` durıs na`rse.

A`lbette, qaraqalpaq a`debiy tili menen qubla dialekti arasındag`ı baylanıs ma`selesi - bul teren` izertlew ob`ekti. Ol tek gazeta, jurnal t.b. shıqqan materiallardı salıstırıw isi menen qanaatlanarlıq na`rse emes. Xalıqtın` janlı tilinin` a`debiy tildin` rawajlanıwında belgili ornı bar. O`z gezeginde a`debiy tilde jergilikli xalıq tiline ta`sir jasaydı. Qon`silas otırg`an xalıqtan so`z awısıw protsesi de boladı.

«Ha`r qanday a`debiy til sırttan kirgen so`zler menen de bayıdı. A`sirese bul son`g`ı waqıtta ka`malına kelgen tillerge mina`sip»⁶. Bunday tiller qatarına qaraqalpaq tilin de jatqarıw mu`mkin. Basqa tilden so`z qabıl etiw ma`selesinde ju`da` sergek bolıw da`rkar.

Joqarıda aytlıg`an pikirlerdi rus tili sharayatına baylanıstıra otırıp akad. S.P.Obnorskiy... basqa tilden awısqan so`zlerden, ga`plerden rus tilindegi sonday ma`niles so`zler bolg`an jag`dayda saqlanıw za`ru`r<sup>7</sup> Basqa tilden so`z qabıl etiw ma`selesinde ju`da` sergek bolıw da`rkar.

---

⁶ Т.Г.Баишев. Башкирские диалекты в их отношении в литературному языку... 77-б.

Qaraqalpaq a`debiy tili tuwısqan xalıqlar tillerinen o`zinin` so`zlik quramında joq so`zler esabınan bayıwı - bul ta`biyg`ıy na`rse. Biraq, basqa tilden awısqan so`zdin` tilde tiyisli variantı bolsa, onı qollanıw za`ru`rligi azayadı. Tuwısqan tildin` so`zi qaraqalpaq tiline belgili bir dialekt arqalı a`debiy tilge kelip jetisedi. Qubla dialekti leksikasında qollanilatug`ın qa`der (a`d. orf. shekem, deyin), sa`dir salıw (dawıs shıg`arıp jılaw, zikir salatug`ın adamg`a uqsaw) ⁸, murabba (a`d. orf. varen`e), lampasıy (a`d. orf. lampas), nishalla <sup>9</sup> peshpek <sup>10</sup> tashnaw (a`d. orf. ha`jetxana) <sup>11</sup> sıyaqlı dialektlik so`zlerdi jazıwshı A.Bekimbetovtin` shıg`armalarınan da ushıratıwg`a boladı. Mısalı: klinikada menin` keliwime **qa`der**... ko`plegen keseller bar eken («Awır ta`g`dirdi jen`iwshiler», povest`. No`kis, 1958, 291-b). - Baqıra berme, sa`dir salıp... («Gu`res», roman, No`kis, 1961, 26-b.).

...Peshpek, lampasıy, murabba salıng`an ıdıslardın` ishine qara («Gu`res» 114-b.). Otrg`an bo`lmenin` mu`yeshinde shug`ır **tashnaw** bar («Gu`res» 194-b.) t.b.

Astı sızıp ko`rsetilgen qa`der, sa`dir salıw, murabba, lampasıy, nishalla, po`shpek, tashnaw so`zlerin jazıwshı o`z do`retpesinde qollanıw arqalı shıg`arma tilinen dialektlik so`zlerdin` azda bolsa orın alıwına jol qoyg`an. A`lbette, bunday qubla dialektinen awısqan so`zler jazıwshının` basqa shıg`armalarınan da tabılıp qalıw jag`daylarına na`zer awdarıwg`a bolar edi. A.Bekimbetovtin` geypara shıg`armalarında («Gu`res», «Awır ta`g`dirdi jen`iwshiler» t.b.) dialektlik so`zlerdin` qollanıwı - onın` usı qubla dialekti wa`kili bolg`anlıg`ınan dep tu`siniwge boladı.

O`z gezeginde a`debiy tildin` de jergilikli xalıqtın` janlı so`ylew tiline tiygizetug`ın ta`siri ju`da` ku`shli. Sebebi, ku`ndelikli radio arqalı qaraqalpaq tilindegi xabarlar, gazeta, lektsiya, kontsert, gu`rrin` t.b. ha`mmesinin` a`debiy til normasının` xalıq tiline sin`isiwindegi atqaratug`ın xızmeti ayta qalarlıq.

Sonlıqtan da ja`miyetshiligimizdin` a`debiy tilimizge degen su`yiwshiligi arta tu`siwi, qa`sterlewi, ondag`ı ha`rqanday nadurıslıqlardı boldırmawı lazım.

Endi dialekt penen a`debiy tildin` a`hmiyeti haqqındag`ı ma`selege toqtalıw za`ru`r.

---

⁷ С.П.Обнорский. Культура русского языка. М.. 1948, 29-б.

⁸ %зб. (Өзбек тилинде -О.Д.) садр рел, высшая степень экстаза у мусульман - мистиков во время рыданий; этн. Громкое оплакивание человека, умершего в расцвете сил (УзРС. 350).

⁹ Өзб. нишолда - сладкое блюдо из взбитых яичных белков с сахаром и мыльным корнем (УзРС, 286).

¹⁰ Өзб. пашмак - один из видов восточных сладостей (УзРС., 328).

¹¹ Өзб. ташлок - каменистое место... (УзРС, 446).

Dialekt - o`zining ko`lemi, qollanuv shen`beri boyinsha belgili aymaq xalqina xizmet etedi, sol jerde jasawshi xalqtn` tili. Ondag`ı o`zgeshelik - a`debiy tilge qarag`anda birqansha belgileri menen ayriladi. Dialekttn` de a`debiy til sıyaqlı fonetikalıq, morfologiyalıq, leksikalıq, sintaksislik bo`limleri arnawlı izertlewdi talap etedi.

**A`debiy til** - pu`tkil respublika xalqn tu`weli menen ta`miyin etedi. Ol hesh qanday shegaralanbaydı. O`zining (a`debiy tildin` - O.D.) belgili normaları, orfografiyalıq, orfoepiyalıq qag`ıydaları bar. Fonetikalıq, morfologiyalıq, leksikalıq, sintaksislik qurılısı jag`ınan dialektlik sistemag`a salıstırg`anda o`zgesheligi mol.

3-TEMA DIALEKTOLOGIYA NIN` TIYKARG`I TU`SINIKLERI MENEN TERMINLERI

Dialektologiya iliminde til biliminin` basqa shaqapları sıyaqlı onı ha`rtarepleme bayanlaytug`ın birneshe tu`sinikler menen terminlerdin` bar ekenligin ko`remiz.

«Dialekt» so`zi tiykarınan grekshe *dialektos* - govor, narechie degen ma`nilerdi an`latıp, ulıwma xalıqlıq milliy tildin` o`zinshelik belgilerin ko`rsetedi. Geypara jag`daylarda ol ilimiy a`debiyatlarda govor yaki jergilikli so`ylew tili dep te qollanıla beredi. Dialekt a`dette qanday da bir jerde (ma`selen, Qaraqalpaqstannın` aymag`ındag`ı yamasa Awqamnın` basqa jerlerindegi) jasaytug`ın xalqtn` o`zine ta`n til o`zgesheliklerin bildiredi. Dialektologiya iliminde qabıllang`an

tu`sinik boyınsha qanday da bir dialektte xalıqtın` belgili bir bo`legi so`ylep, ol ulıwma xalıqlıq til menen organikalıq tu`rde baylanısp, sog`an (ulıwmaxalıqlıq til) g`a`rezli bolıp keledi. Ma`selen, qaraqalpaq tilinin` arqa ha`m qubla dialektleri, olardıń quramındaǵı birqansha govorlar o`zinin` arnasın awızeki tilden alıp, ulıwma xalıqlıq tilge tikkeley baylanıslı ekenligin ko`remiz.

Ha`zirgi qaraqalpaq dialektologiyasında ku`ndelikli a`meliy islerde dialekt, govor terminleri qatar qollanıla beredi.

O`z gezeginde dialektlerge qarag`anda govorlardın` ko`pshilik belgileri boyınsha bir-birine jaqın keletug`ınlıǵın aytıw da`rkar. Bunday ta`replerin esapqa alg`anda, belgili bir tildegi dialektin` quramında birneshe govorlardın` bolıwı so`zsiz. Ma`selen, qaraqalpaq tili arqa dialektinin` quramında Moynaq, Qon`ırat, Qanlıko`l, Shomanay, Xojeli, Taqtako`pir, Shımbay, Qarao`zek, Bozataw, No`kis, Kegeyli rayonları aymag`ında jasawshı qaraqalpaqlardıń so`ylew tilinin` o`zgesheliklerin qamtıytug`ın govorlar bar ekenligi dialektolog - alımlardıń izertlewleri na`tiyjesinde ma`lim bolıp otır.

A`lbette, tildegi dialektlik o`zgeshelikler, olardı qorshag`an ortalıqlar, tu`rlishe jag`daylarg`a baylanıslı o`zgerislerge ushırawı da nızamlı qubılıs. Ma`selen, onday o`zgeshelikler waqıt o`tiwi menen kem-kemnen azayıp, milliy tildin` quramına sin`ip, qosılıp ketiwi de mu`mkin. Ha`zirgi waqıtta biz ko`rsetip o`tken sıyaqlı qubılıslar iske asırılıwı ushın ko`plegen dereklerdin` ko`zleri ashılmaqta. Bug`an jergilikli xalıq tili wa`killerinin` a`debiy tildin` normaların tolıq tu`rde iyelewi, ko`pshilik radio esittiriwler ha`m televiziyalıq ko`rsetiwler, ku`ndelikli shıg`atug`ın gazeta-jurnallardıń materialları, mektepler menen orta arnawlı ja`ne joqarı oqıw orınlarındaǵı oqıw protsessleri t.b. jag`daylar o`zinin` paydalı ta`sirin tiygizedi. Dialektler menen govorlarda paydalanılatug`ın, biraq a`debiy tilde sın`arları joq geypara so`zler onın` mu`ta`jin qanaatlandırıw maqsetinde a`debiy tilge alınıwı da so`zsiz.

«Govor» - termini dialektologiya iliminde ko`pshilik jag`daylarda dialektlik o`zgesheliklerdin` qanday da bir wa`layat yaki rayon aymag`ında ushırasatug`ın tu`rine baylanıslı aytıladı. Govordın` en` baslı sıpatlı belgilerinin` biri - ol ulıwma xalıqlıq tilge salıstırg`anda o`zinin` fonetikalıq, leksikalıq ha`m grammatikalıq o`zgesheliklerine iye boladı. Bunday govorlıq ayırmashılıqlar ha`rquylı sharayatlarg`a (tariyxıy, etnografiyalıq, geografiyalıq, sotsiallıq t.b.) baylanıslı do`reydi.

Sotsiallıq dialektler ha`m milliy til

Qaraqalpaq tilinin` so`zlik quramı ha`r qıylı qatlamlardan ibarat. Demek, ol o`zinin` qurılısı boyınsha a`debiy tilde qollanılıp ju`rgen, sonday-aq, so`ylew tilinin` leksikası menen dialektlik leksikag`a qatnaslı so`zlerden g`ana turmaydı, al ja`miyetimizde o`mir su`riwge tu`rlishe toparlardın` tilinde belsendi tu`rde ha`reket etetug`ın arnawlı ulıwma milliy tildin` so`zlik quramınan orın aladı. **Bunday so`zlerdi ha`zirgi dialektologiya iliminde sotsiallıq dialektler dep ataydı.**

Ko`pshilik jag`daylarda sotsiallıq dialektler xalıqtın` awızeki so`ylew tilinin` quramında ushırasıwı itimal, sonlıqtan ol govorlıq, dialektlik o`zgeshelikler menen tamırlas bolıp keledi. Egerde, biz govorlardag`ı leksikalıq o`zgesheliklerdi analizlep qarasaq, onda mınaday qubılıstı ko`riwimiz mu`mkin: olardag`ı ko`pshilik o`zgesheliklerdin` kelip shıg`ıw derekleri anaw yaki mınaw jerdegi sharwashılıq, ka`siptin` tu`rlerine baylanıslı boladı. Ma`selen, qaraqalpaq a`debiy tilindegi ma`kke ju`weri, shege, qıyar, chaynik so`zleri qubla dialektinde ko`gegis, qazıq, ba`diren`//ba`diren`, sonday-aq a`debiy tildegi go`rek tazalaw mashinası, serippe, quman so`zleri arqa dialektinde baraka//waraqa, a`wpildek//ayaq serippe, qumg`an t.b. formalarında keliwinin` baslı sebeplerinin` bir sotsiallıq jag`daylardan dep aytıw mu`mkin.

Sotsiallıq dialektlerdi tek belgili bir da`wirdin`, ja`miyettin` payda etken qubılısı dep qaramay, al ol birneshe a`sirler, jıllar boyına qa`liplesken degen pikir aytıw mu`mkin. Ma`selen, qaraqalpaq tilinin` arqa dialekti Moynaq govorının` leksikalıq quramında bar balıqshılıq ka`sibine qatnaslı ragu`shki, kaza, a`wpildek, ta`shki, qalqı, boyaq t.b. so`zler sonday-aq sawda-satlıqqa, ku`ndelikli turmısqa ka`sipke t.b. baylanıslı ko`plegen so`zler arqa dialekti aymag`ındag`ı qaraqalpaqlardıń birneshe jıllar dawamındag`ı sotsiallıq jag`dayınan da mag`lıwmat berse, bunday ko`rinisti qubla dialektinin` wa`killeri bolıp tabılğ`an qaraqalpaqlardıń so`ylew tilinin` leksikalıq baylıg`ınan da ko`riwge boladı.

Alımlar arasında sotsiallıq dialektlerdi anıqlawdın` jolları, teoriyalıq ma`seleleri boyınsha ha`rtu`rli pikirlerdin` bar ekenligin ko`remiz.

Dialektologiya ha`m onun` basqa ilimler menen qatnası. Dialektologiya ha`m tariyxıy pa`nler. Dialektologiya ha`m xalıq tariyxı. Dialektologiya ha`m etnografiya Dialektologiya ha`m qaraqalpaq tilin oqıtıw metodikası

Dialektologiya tildin` tariyxı ushın a`hmiyetli orın iyeleydi. Ma`selen, jazba estelikler ju`da` az sanlı saqlanıp qalg`an xalıqlar tilinin` tariyxın ha`rta`repleme u`yreniwde dialektologıyanın` ornı girewli. Aytayıq, ulıwma xalıqlıq tilde, a`debiy tilde bar bazıbir faktler waqıtlar o`tiwi menen joq bolıp ketiwi de itimal. Sonlıqtan, izertlewshilerdin` da`lillewlerine qarag`anda jazba estelikler bul ma`selede tiykarg`ı orındı iyelese, a`debiy til menen qatar o`mir su`rip kiyatırg`an dialektler ja`ne govorlar da ayta qalarlıq xızmet atqaradı.

Mısalı, XI 1. Qaraxanidler ma`mleketi da`wirindegi ko`plegen Orta Aziya xalıqlarının` so`ylew tili menen qa`wimlerdin` tillerinen de derekler beretug`ın M.Qashqariydin` «Divanu lug`at at-turk» dep atalg`an miynetinde (1073-1074 jj.) qıpshaq tilleri, sonın` ishinde qıpshaq-nog`ay tillerinin` toparına enetug`ın qaraqalpaq, qazaq, nog`ay tillerine ta`n belgilerdin` birqansha da`rejede ko`plep tabılatug`ının ko`remiz. Atap o`tilgen miynetten basqa eski tu`rkiy a`debiy tilinin` u`lgisinde jazılğ`an Yusup balasag`unnın` «Qutadg`u bilig» (1069-1070 jj.), Axmed Yassawiydin` «Divanu hikmet» (XII a`.), sonday-aq, Altın Orda da`wirinde o`mir su`rgen tu`rkiy qa`wimlerinin` geypara til o`zgesheliklerin ko`rsetetug`ın Zamaxshariydin` «Muxaddimat a`l a`da`b (yag`nıy jaqsı ta`rbiya, intizam haqqında so`z») (XII a`.), Jamal a`d-din ibn Muxannanın` so`zligi (XIII 1.), Qutbtın` «Xısrav Shiyrin» (XIII 1.), «Tu`rkshe-arabsha so`zlik» (1245-j.), «Kodeks Kumanikus» (1303-j.), «Og`uz nama» (XIV a`.) «Muxabbat nama» (1353-j.), A`biw Hayyannın` so`zligi (1313-j.) t.b. esteliklerdi ko`rsetiwge boladı.

Alımlardın` durıs ko`rsetkenindey, keltirilgen shıg`armalar basqa tu`rkiy tilleri sıyaqlı qaraqalpaq tili boyınsha da tolıq mag`lıwmat bere almasa da, sol da`wirlerdegi jazba a`debiy tilge u`lgi dep esaplanıladı.

Qaraqalpaq tilinin` tariyxıy dialektologiyası (bul dialektlerdi tariyxıy jag`ınan izertlew degendi an`latadı, aldında ha`zirgi waqıtta birqansha wazıypalar tur. Ol anaw yamasa mınaw tildin` dialektlik sisteması birneshe a`sirler dawamında qanday o`zgerislerge ushırag`anlıg`ın, qanday qubılıslar bolıp, qaysıları joq bolıp ketkenligi haqqındag`ı ma`selelerdi sheshiwi kerek. Al, govorlardı tariyxıy jag`ınan u`yreniwdin`, izertlew din` eki jolı bar. Birinshisi (bul, anıg`ın aytqanda tariyxıy) a`yyemgi jazba estelikler ju`da` mol bolg`an jag`dayında g`ana iske asırıladı. Olardı

u`yreniwdin` ekinshi joli (salıstırma-tariyxıy) o`tken da`wirlerdegi jazbasha guwalıqnamalar bolmag`an jag`dayda da ju`zege asırılıwı itimal.

Dialektologiya ha`m tariyxıy pa`nler

Xalıq awızeki so`ylew tilinin` quramındag`ı jergilikli dialektlik ha`m govorlıq o`zgeshelikler o`z na`wbetinde tariyxıy dereklerin` de biri bolıp tabılıp, tariyxıy-lingvistikalıq izertlewler xalıq tariyxıy bunnan bılay da u`yreniwde o`zinin` ja`rdemin tiygizedi. Bunday qubılıstı dialektler menen govorlardı monografiyalıq jobada u`yreniw, sonday-aq, dialektografiya, yag`nıy lingvistikalıq geografiya boyınsha jumıslar ju`rgiziw ma`ha`linde an`lawg`a boladı. Tariyxqa qatnaslı mag`lıwmatlardı, a`sirese, toponimikalıq (jer atları) ha`m gidronimikalıq (da`r`ya, o`zek, jılg`a ja`ne hawızlar) atamalarđı izertlew da`wirinde de ushırastırıw itimal. Olardın` kelip shıg`ıw tariyxın u`yreniwdin` barısında xalıqtın` a`yyemgi zamanlardag`ı tariyxınan qızıqlı dereklerdi ushıratıw mu`mkin. Ma`selen, Orta Aziyadag`ı en` u`lken A`miwda`r`ya atamasın izertlew arqalı biz onın` eki jag`asına jaylasqan xalıqlardın` ko`ship, qonıslanıwındag`ı birneshe a`sirlik tariyxının` sırların biliw mu`mkinshiligine iye bolamız. Ol jerlerde jaylasqan o`zbek, tu`rkmen, qazaq, qaraqalpaq t.b. xalıqlardın` qaysı a`sirlerden baslap A`miwda`r`ya a`tirapların ma`kanlag`anı, sotsiallıq, xojalıq, ekonomikalıq t.b. jag`daylarına baylanıslı ma`seleler boyınsha pikir ju`ritemiz.

Tariyx iliminin` basqa shaqaplarına qarag`anda da dialektologiyag`a xalıqtın` turmısı ha`m ma`deniyatı, kelip shıg`ıwı, ko`ship-qonıslanıwı ja`ne ma`deniy-tariyxıy problemların u`yrenetug`ın etnografiya ilimi ju`da` jaqın bolıp tabıladı.

Ma`selen, dialektologiyalıq izertlewler da`wirinde jıynalg`an materiallardın` geyparalarında etnografiyag`a qatnaslı ko`plegen mısallardın` da bar ekenligin ko`remiz. Bunın` da`lili iretinde mına na`rseni ko`rsetiw mu`mkin: qaraqalpaq tilinin` arqa ha`m qubla dialektleri, olardın` quramlarındag`ı geypara leksikalıq o`zgesheliklerde qaraqalpaq xalqının` ha`r`qıylı milliy da`stu`rleri, saltı, toy beriw saltanatları, kiyim-kenshek, azıq-awqat, ku`ndelikli turmısı t.b. baylanıslı etnografiyalıq terminlerdi ushıratamız.

Bug`an qosımsha mınaday mısaldı de keltiriw da`rka`r: eger de biz Qaraqalpaqstanın` Moynaq rayonı menen basqa rayonlardag`ı xalıqlardın` jay salıw formaların, olardın` qurılıs materialların salıstırıp qarag`anımızdın` o`zinde de belgili da`rejede pariq bar. Moynaqlılar jaydı ko`pshilik waqıtta iyt arqa formasında qamıstan, basqa rayonlarda paqsa yaki sho`kperden salatug`ının ko`remiz. Qaraqalpaq tili qubla dialektinde so`ylewshilerdin` geyparalarının` arqa

dialektinin` wa`killerinen belgili da`rejede o`zgeshelikleri barlıg`ı dialektologiyalıq izertlewler waqtında ma`lim boldı. Sonday-aq To`rtku`l, Ellikqala, Beruniy ja`ne A`miwda`r`ya rayonlarında jasawshı qaraqalpaqlar etnografiyalıq belgileri boyınsha da pariqlanadı. Bunın` tiykarg`ı sebebi - olardıń bir-birinen birneshe a`sirler dawamında bo`lekleniwi, tu`rlishe ku`n keshiriwi, tuwısqan o`zbek, tu`rkmenler menen qon`silas otırıp, turmısı, ekonomikalıq, ma`deniy t.b. sharayatlardı birlikte o`z baslarınan keshiriwi t.b. tikkeley ta`sir etken.

Xalıq tariyxı menen etnografiya ilimlerinin` dialektologiyag`a tikkeley qatnaslı bolıp, olardıń bir-biri menen tıg`ız baylanıslı ekenligin til iliminin` bul shaqabı menen ken`irek ko`lemde shug`ıllang`an adam belgili da`rejede seze aladı.

Lingvogeografiya ha`m onun` rawajlanıw tariyxı
Lingvogeografiyanın` metodları
Qaraqalpaq tilinin` dialektologiyalıq atlası

Lingvistikalıq geografiya, tariyxınan, tillerdin` quramındag`ı dialektlik ha`m govorlıq o`zgesheliklerdin` bergen mag`lıwmatlarına su`yenip, olardın` jaylasıw shegaraların anıqlay aladı. Bunday jag`day onun` a`hmiyetli usıl ekenliginen de derek beredi, sebebi, anaw yamasa mınaw dialektlik fakt kartag`a alıng`anda qollanilatug`ın shegarası, xızmet etiw salası, o`zine ta`n izoglossalıq jag`dayları izertlewshinin` ko`z aldına elesleydi.

Ulıwma lingvogeografiya ilimi o`zinin` tariyxın XIX a`sirdin` son`g`ı shereginen baslap, ol waqıtlarda ayırım Evropa tillerinin` atlasları ju`zege asırılğ`anlğ`ın ko`remiz.

Til biliminin` ha`zirgi da`wiri jan`a bir tarawdın` - areal`lıq lingvistikanın` rawajlanıwı menen sıpatlanadı.

Ha`zirgi tu`rkiy lingvogeografiyasının` jag`dayı rus lingvogeografiyasına, onun` tariyxıy rawajlanıw basqışlarına salıstırğ`anda a`dewir da`rejede keshewillep qalg`anlğ`ın ko`remiz. Onın` en` tiykarg`ı sebebi - Oktyabr` revolyutsiyasına deyingi da`wirde tu`rkiy lingvogeografiyası tın` ma`sele iretinde bolıp, izertlewshiler ta`repinen so`z etilmegenliginen dep aytıw mu`mkin...

Bul jag`daylar dialektologiyalıq izertlewler ken` ko`lemde bolğ`anı menen tyurkologiya ilimi tarawında lingvogeografiya ma`selelerinin` ku`n ta`rtibine qoyılmawı, tu`rkiy tillerindegi areal`lıq izertlewlerdin` usılları ele qolğ`a alınbag`anlğ`ı, lingvogeografiyanın` ulıwma tilge qatnaslı metodikasının` o`zi de ha`lsiz tu`rde islengenligi, Orta Aziyanın` geypara rayonlarıen` sıpatlanıp bolmag`anlğ`ı, yag`nıy ayırım dialektler boyınsha mag`lıwmatlardın` joqlıg`ı menen da`lillenedi. Bulardan basqa u`lken, sonday-aq kishi zonalardag`ı tu`rkiy tillerinin` dialektleri boyınsha jıynaqlı atlaslar joq, dialektlerdi sıpatlawdın` usılları jetilistirilmegen; sistemalıq qag`ıydasına tiykarlanıp dialektlerdi frontal` tu`rde sıpatlaw ma`selesi, tillerdin` areal`lıq ayırıqshalıqların izertlew qag`ıydaları (geypara jag`daylardan basqa) barlıq waqıtta saqlanbaydı. Al, dialektlerdin` bir-birine jaqınlıg`ın anıqlawda izoglossalardın` ha`dden tıs bo`linip ketiwin payda etiwı - tariyxıy migratsiyalardı qıyınlastıradı.

Tu`rkiy lingvogeografiyası son`g`ı jıllarda g`ana ayta qalarlıqtay o`zgerislerge ushırag`anın sezemiz, usı da`wirlerde tu`rkiy tillerinin` dialektleri menen govorların ha`rta`repleme izertlew ma`selesine arnalğ`an ken`eslerde bul ma`selege de ayırıqsha dıqqat bo`linip, anaw yamasa mınaw

tu`rkiy tilindegi dialektler, govorlardın` lingvogeografiyalıq jobada izertleniw za`ru`rligi tuwralı ilimiy pikirler ayıldı.

Keltrilgen jag`daylar ulıwma Orta Aziya arealındag`ı tu`rkiy tilleri izoglossalıq qubılıslarının` sıpatlaması (vokalizm, konsonantizm, ma`ha`l, betlew jalg`awlarının` formaları), Orta Aziyalıq areal`dın` sıpatlı belgileri, izoglossalardıń tipleri, konvergentlik ha`m til birliğinin` izoglossaları, Orta Aziya aymag`ındag`ı shegaralas rayonlardın` (qazaq, qırğ`ız, qaraqalpaq, tu`rkmen, o`zbek tilleri) izoglossaları, areal`lıq lingvistikanın` usılları, tu`rkiy tillerin klassifikatsiyag`a bo`liwdin` problemaları ja`ne areal`lıq lingvistika, en` son`ında onın` (areal`lıq lingvistika) tu`rkiy tillerinin` tariyxındag`ı a`hmiyetine baylanıslı ma`selelerdi tiyisli bag`darda sheshiwge arnalg`an ko`p jıllıq ilimiy izertlewler na`tiyjesinin` payda bolıwına alıp keldi.

Qaraqalpaq tilinin` dialektologiyalıq atlası

Qaraqalpaq tilinin` dialektologiyalıq atlasın du`ziw ma`selesinde birqansha tayarlıq jumısları alıp barıldı. A`sirese, bul iste Malov S.E., Polivanov E.D. t.b. ilimpazlardın` qaraqalpaq tilinin` aktual` ma`selelerine arnalg`an miynetleri menen qatar N.A.Baskakovtın` «Karakalpakskiy yazık» atlı eki tomliq fundamental`lıq miyneti (M.,1951-52), sonday-aq, O`zbekstan Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bo`liminin` N.Da`wqaraev atındag`ı til ha`m a`debiyat institutu qaraqalpaq tilinin` tariyxı ja`ne dialektologiyası bo`limi ilimiy xızmetkerlerinin` birneshe jıl dawamında jıynalg`an materialları, qaraqalpaq tilinin` dialektologiyalıq so`zligi, ayırım monografiyalar, dissertatsiyalar, qaraqalpaq dialektologlarının` maqalaları tiykarg`ı dereklerdin` biri bolıp sanaldı.

Sonlıqtan, biz tu`rkiy tillerinin` ko`rnekli mamanı N.A.Baskakovtın` 50-jıllarda qaraqalpaq tili, onın` dialektleri menen govorlarına baylanıslı alıp barılıwg`a tiyisli ilimiy-izertlew islerinin` qanday da`rejede bolıwı kerekligi tuwralı aytqan mınaday pikirlerinin` ju`da` orınlı ekenligin sezemiz. Ol «...dialektologiya boyınsha jumıs jobalı sıpatqa iye bolıwı kerek, al dialektologiyalıq material keleshekte qaraqalpaq tilinin` dialektologiyalıq kartaları menen atlasının` du`ziliwi ushın belgili bir sistema boyınsha toplanıwı da`rkar»<sup>12</sup> - dep ko`rsetken edi.

Qaraqalpaq tilinin` tariyxı ha`m dialektologiyası bo`liminin` ilimiy xızmetkerleri ta`repinen tildin` dialektologiyalıq atlasın du`ziw ma`selesi 1971-1975- jıllar aralığ`ına jobalastırıp, ol kewildegidey iske asırıladi.

---

¹² Баскаков Н.А. Каракалпакский язык, т. II. фонетика и морфология ч. I. (части речи и словообразование). М., 1952, 20-б.

A`lbette, bunday qıyın ja`ne juwapkerli jumıstı orınlawda 1960-jıllardan bergi waqıtlarda ekspeditsiya jolı menen jıynalg`an materiallardı bir izge salıw ha`m juwmaqlastırıwdın` na`tiyjesinde xalıqtın` awızeki so`ylew tilinin` quramındag`ı arqa ja`ne qubla dialektlerinin` bir-birinen parıqlanatug`ın tiykarg`ı fonetikalıq, grammatikalıq, leksikalıq belgileri, qaraqalpaq tilinin` qollanılatus`ın aymag`ındag`ı iri baslı dialektlik izoglossalardıń ilimiy ta`repinen anıqlanatus`ınlıg`ın ko`remiz. Sonlıqtan, keyingi waqıtlarda olardı ele de anıqlaw, tolıqtırıw ja`ne izoglossalardıń shegaraların kartada belgilew, kartalar tiykarında qaraqalpaq tilinin` dialektologiyalıq atlasın du`ziw «Tu`rkiy tillerinin` dialektologiyalıq atlasın» ajıralmas bir bo`limi bolıp tabıladı.

Usı jag`daylardı esapqa alıp, sonday-aq jıynalg`an materiallar tiykarında «Qaraqalpaq tilinin` dialektologiyalıq atlasın du`ziw ushın mag`lıwmat jıynaw bag`darlaması»¹³ du`zildi.

«Bag`darlamannıń» aldına tiykarınan mınaday maqsetler qoyılğ`an. Ol qaraqalpaq tilindegi dialektler menen govorlardın` fonetikalıq, leksikalıq ja`ne grammatikalıq o`zgesheliklerin ko`rsetetug`ın belgilerdi o`zine qamtıp alıwı kerek. Sonday-aq, usınday sıpatqa iye o`zgeshelikler olardıń izoglossalıq shegaraların kartalarg`a tu`siriw protsesinde de za`ru`rli.

Lingvistikalıq kartalardıń maqseti - grafikalıq qurallar arqalı kartag`a arnawlı tiyisli dialektlik faktlerdegi ha`rquylı ulıwma sapadag`ı ha`m jeke qubılıslar arasındag`ı strukturalıq baylanıslardı ko`rsetiw bolıp tabıladı. (Voprosı teorii, 5).

Sonlıqtan «Bag`darlamada» ha`rbir mısaldın` kartadag`ı tiyisli ornı, izoglossalıq qa`siyetleri boyınsha turaqlılıg`ı yamasa o`zgermeli ekenligi de esapqa alınadı.

Geypara kartalarda tildegi dialektler menen govorlardın` fono-morfologiyalıq, sintaksislik ha`m leksika-semantikalıq o`zgeshelikleri itibarg`a alınıwı tiyis.

Bul qıyın ja`ne juwapkerli ma`sele, sebebi, anaw yamasa mınaw tarawg`a baylanıslı o`zgeshelikti kartalarda ko`rsetiw arqalı onnıń tildin` basqa shaqaplarına qatnası, sonday-aq, a`hmiyeti de belgilenedi, yag`nıy xalıq tariyxı, etnogenezi, etnografiyası t.b. tarawlarg`a tiyisli ma`selelerdi sheshiwge mu`mkinshiliklerdin` ko`zi ashıladı.

Qaraqalpaq tilinin` dialektologiyalıq atlası ha`zirgi waqıtta du`zilip atırğ`an tu`rkiy tilleri dialektologiyalıq atlasınnıń bir bo`legi bolıp tabılğ`anlıqtan, dialektologiyalıq bag`darlamalar

---

¹³ «Бағдарлама» Д.С.Насыров, О.Доспанов хэм О.Бекбаўыловлар тәрәпинен қолжазба түринде дүзилген (1972-жылы). Барлығы 38 бет. ({Бағдарламаның} 8-бетине қарағыз).

yamasa ayırım atlaslardın` o`z-ara baylanısı ma`selesi, qaraqalpaq tilinin` qıpshaq, og`uz tillerine tariyxıy, tillik qarım-qatnası, tuwısqan tillerge (qazaq, o`zbek, tu`rkmen t.b.) salıstırg`anda ulıwmalıq ha`m ajırılıwshı tiykarg`ı belgilerin an`latatug`ın qubılısları da ko`zde tutılğ`an.

«Atlasqa» material jıynawshılar qaraqalpaqlarg`a qon`silas qazaq, o`zbek, tu`rkmen tillerinin` shegaraların belgilewdi, olar aralas otırg`an jerlerdegi ju`zege kelgen ulıwmalıq protsesslerdi anıqlawdı da maqset etken.

Sonday-aq, «Bag`darlamag`a» qaraqalpaq tilinin` jaylasqan barlıq aymag`ı boyınsha sholıp o`tiwdi talap etetug`ın, belgili shegaralarg`a sheklenetug`ın izoglossalıq sıpattag`ı belgiler de engizilgen, sebebi olar tildegi dialektler menen govorlardı klassifikatsiyalaw ha`m genezislerin anıqlawda a`hmiyetli ma`seleler bolıp tabılıwı so`zsiz¹⁴

A`lbette, atlas du`ziwge arnalğ`an «Bag`darlama» tiykarınan qaraqalpaq tilinin` dialektleri, govorları boyınsha birneshe jıllar dawamında jıynalg`an materiallardı esapqa alıp, onın` fonetikalıq, grammatikalıq, leksika-semantikalıq belgileri sorawlardıń ishinde qamtılğ`anlıg`ı ko`rinedi.

Mısalı, atlastın` «Bag`darlamasında» 1961-65-jıllar aralıg`ında qaraqalpaq tilinin` tariyxı ha`m dialektologiyası bo`liminin` ilimiy xızmetkerleri ta`repinen orınlang`an «Qaraqalpaq tilinin` Moynaq, govorı», «Qaraqalpaq tilinin` Taqtako`pir govorı» sıyaqlı miynetler menen qatar geypara ilimiy xızmetkerlerdin` (Nasırov D.S., Dospanov O., Bekbawlov, Sayıtov D. t.b.) qaraqalpaq dialektologiyasının` fonetika, leksika ja`ne morfologiya tarawlarının` ma`selelerine arnalğ`an izertlewleri, en` son`ında, 1960-1970-jıllar aralıg`ında bo`lim xızmetkerlerinin` ekspeditsiya, ilimiy komandirovkalar waqtında jıynag`an materialları atlastın` «Sorawlıg`ın» du`ziw barısında tag`ı da bir ma`rtebe ko`rip shıg`ılıp, esapqa alındı.

Qaraqalpaq tilinin` dialektologiyalıq atlasına ob`ektlerdi tan`lap alıw da u`lken a`hmiyetke iye, sebebi respublikanın` ken` aymag`ında qaraqalpaq ha`m basqa da tuwısqan xalıqlardıń ha`rqiylı qatlamdag`ı wa`killeri ushırasadı.

Awıl adamlarının` awızeki so`ylew tili o`zgesheliklerinin` de ayta qalarlıqtay parqı bar. Sonlıqtan, atlastı du`ziw waqtında jası u`lken adamlar menen jası kishilerden aling`an mag`lıwmatlardın` ayırmashılıg`ı seziledi: jası u`lken g`arrılar ko`pti ko`rgen, sawatı tu`rlishe, turmıs qıyınshılıqların o`z basınan keshirgenlikten olardıń so`ylew tilinde usı jag`daylarg`a

---

¹⁴ Қарақалпақ тилинің диалектологиялық атласын дүзиу үшін мағлыұмат жыйнау бағдарламасы... 12-б.

baylanıslı elementler orın alsı, balalar, sonday-aq qız-jigitlerdin` tilinde bunı seziw qıyın. Atalg`an topardın` wa`killeri tiykarınan jaqın waqıtlarda mekteplerde oqıp, ta`rbiyalang`an jaslardan ibarat. Usınday sharayatlar jaslardın` awızeki so`ylew tilinde egerde adamlarg`a qarag`anda a`debiy til normalarınnı` a`dewir da`rejede orın alg`anlıg`ınan derek beredi.

Demek, son`gı waqıtlarda a`debiy tildin` rawajlanıwı, ta`siri na`tiyjesinde traditsion dialekt iyelerinin` sotsial`lıq shen`beri kem-kemnen tarayıwda ha`m dialektlik ayırmashılıqlar saplastırılıp, a`debiy tildin` norması ko`p mu`mkinshilikler aldı...

Jan`a du`zilgen siyasiy-ja`miyetlik, ekonomikalıq qurılıs dialektleri saplastırıw`a, olardı a`debiy tildin` normalarına jaqınlastırıw`a jag`day tuwg`ızdı. Ha`zirgi da`wirde qaraqalpaq tili xızmet etken awıllardın` barlıg`ındag`ı bag`dar a`debiy til menen tolıq jaqınlasıw bolıp tabıladı. Awıl xalqınnı` so`ylew tilinde saqlang`an ha`r tu`rli aymaqtag`ı da`stu`riy govorlar aldın`g`ı qatardag`ı sotsial` toparlardın` govorına qarag`anda bir-birinen ko`birek pariқ etedi. Sonlıqtan dialektologiyalıq atlastın` materialların da`stu`riy govordag`ı so`ylewshi adamlardan jıynag`an maqul. Karta jasawda birinshi ma`rtebe traditsion govordag`ı so`ylewshi adamlardın` ku`ndelikli turmıstag`ı so`ylew tilinen (obixodno-bitovoy yazık) material toplaw kerek.

Qaraqalpaq tilinin` dialektologiyalıq atlasın du`ziwde ha`r tu`rli ma`ka`nda jaylasqan traditsion govorda so`ylewshilerdin` ku`ndelikli turmısta qollanatuğ`ın qarapayım jalpaq tilinen de (obxodno-bitovaya rech`) materiallar jıynaw aqıl`g`a muwapıq keledi ¹⁵.

Qaraqalpaq tili dialektologiyalıq atlasının` wazıypaları biz joqarıda keltirip o`tken jag`daylardan ibarat.

Bul na`rse atlas du`ziwdin` ju`da` juwapkerli is ekenliginen derek beredi.

Jumis ko`pshilik oqıwshılardın` tu`siniwine jen`il bolıwı ushın a`meliy transkriptsianın` tiykarına ha`zirgi qaraqalpaq alfaviti alınıp, tildegi gezlesetug`ın fonetikalıq jalg`an diftonglar ha`m diftongoidlar dawıslıg`a alıng`an tan`balar menen dawıssızlardın` tan`balar dizbegi arqalı beriledi. Mısalı: tiy, jıyırma, uruw, qoyıw t.b.

So`z basındag`ı diftongoidlar so`z ortasındag`ı eki tan`banın` dizbegi menen yamasa u`stinen qoyılatug`ın tan`ba arqalı beriledi - won//won, u`et//u`o`t, yetik//yetik t.b.

Bulardan basqa, dawıslı seslerdin` ayılıwındag`ı sezlesetug`ın qosımsha ottenoklar, ha`rtu`rli diakritikalıq belgiler, sonday-aq tildegi qos erinlik jabasın`qı (eksploziv) P ha`m B dawıssızlarınnı`

---

¹⁵ Қарақалпақ тилинің диалектологиялық атласын дүзиу үшін мағлыұмат жыйнау бағдарламасы. 14-1-б

qos erinlik san`laqlı yamasa juwısn`qı variantları (spirant yaqıy frikativ) f ha`m v tan`baları arqalı beriledi: afa, wo`lfen`, isheverin` t.b.

Qatar keletug`ın jup dawıssızlar yamasa geminantlar eki dawıssız sestin` dizbeklesiwi arqalı beriledi: g`arrı, pazza, qattı ¹⁶ t.b.

Biz joqarıda atlastı du`ziw isinde kerekli dep esaplang`an birqansha jag`daylarg`a toqtap o`ttik.

Bulardan basqa atlastı orınlawda ma`kanlardı, olardıń jaylasıw shegaraların anıqlaw, mag`lıwmat beriwshilerdin` jas o`zgesheliklerin (en` keminde 55-60 jas aralıg`ında bolıwı) belgilew kerek; tan`lang`an jerlerdin` bir-birinen qashıqlıg`ı 10-15 km. aralıqta bolıwı sha`rt.

Qaraqalpaqstan aymag`ınan «Qaraqalpaq tilinin` dialektologiyalıq atlasın» du`ziwde tiykarg`ı ma`kanlar iretinde 49 punkt saylap alınıp, olardag`ı izoglossalardıń en` sıpatlı innovatsiyaları anıqlandı.

Bayanlang`anlardan atlas du`ziwdin` qanday tayarlıqlardı talap etetug`ınlıg`ın ko`riwge boladı.

XXX

1971-75-jullar aralıg`ında N.Da`wqaraev atındag`ı Tariyx, til ha`m a`debiyat instituti qaraqalpaq tilinin` tariyxı ha`m dialektologiyası bo`liminin` ilimiy xızmetkerleri ta`repinen orınlang`an «Qaraqalpaq tilinin` dialektologiyalıq atlası» miyneti o`zinin` qurılısı boyınsha to`mendegidey eki bo`limnen ibarat.

**Birinshi bo`limde** - «Kirisiw», qaraqalpaq dialektologiyası (qa`liplesiw tariyxı, problemalar ja`ne wazıypalar, usıllar) (I bap), qaraqalpaq tili dialektlerinin` ocherki (strukturalı-monografiyalıq izertlewlerdin` juwmaqları) (II bap), qaraqalpaq tili dialektologiyalıq atlasının` du`ziliw printsipleri, usılları (III bap), qaraqalpaq tilinin` dialektlik izoglossalarına kommentariylar menen geypara interpretatsiyalar: a) fonetikalıq; b) grammatikalıq; v) leksikalıq; g) semantikalıq izoglossalar «IV bap» sıyaqlı tarawlar menen juwmaq ha`m bibliografiyanı o`z ishine alsa, ekinshi bo`limde dialektlik izoglossalardıń kartaları ma`selen qarastırılıp, og`an administrativ-siyasiy, fizikalıq, qaraqalpaqlardıń jaylasıwının` etnografiyalıq ja`ne qaraqalpaq tili dialektlerinin` kartası jaylastırılğ`an.

---

¹⁶ Бул да сонда, 16-17-б.

Bulardan basqa dialektlogiyalıq atlastın` izertlewge tiyisli setkası, ayırım izoglossalardıń kartaları (fonetika, grammatika, leksika, semantika) ha`m qurama kartalar da berilgen.

Usılay etip, Qaraqalpaq tilinin` dialektologiyalıq atlasın du`ziw dialektologlar ushın u`lken sınaq bolıp, olardıń birneshe jıllar dawamındag`ı alıp barg`an ilimiy-izertlew islerinin` juwmag`ı esabında sanaladı.

5-TEMA QARAQALPAQ TILININ` DIALEKT HA`M GOVORLARI JA`NE OLARDI KLASSIFIKATSIYALAW MA`SELELERI

prof. N.A.Baskakov klassifikatsiyası

prof. S.Vurmnun` klassifikatsiyası

prof. D.S.Nastrovtın` klassifikatsiyası

Qaraqalpaq dialektologiyası qaraqalpaq til biliminin` jan`a ha`m en` jas tarawı. Bul tildi u`yreniwde N.A.Baskakovtıń «Qaraqalpaq tili» (I t. M., 1951; II t. M., 1952) miyneti girewli orındı iyeleydi. Atalg`an jumıs xalıqtın` awızeki tilin sistemalı tu`rde u`yreniw, onı ilimiy-teoriyalıq

tiykarda sıpatlawdın` u`lgisi. Ol qaraqalpaq tilindegi dialektlik o`zgesheliklerdi sistemalı tu`rde u`yreniwge baslama boladı.

Biraq usı tildegi dialekt ha`m govorlardı ha`r ta`repleme ja`ne sistemalı tu`rde u`yreniw tek 1960-jıldan baslandı. Dialekt, govorlardı jobalı ha`r ta`repli izertlewge, birinshiden, qaraqalpaq tili tariyxı ja`ne dialektologiyası sektorın` sho`lkemlestiriliwi, ekinshiden, til tariyxı ha`m dialektologiyasına belgili mo`lsherdegi qızıg`ıwshılıqtın` bolıwı, u`shinshiden, son`g`ı jıllarda bul tarawda ko`rnekli tyurkologlar N.A.Baskakov, I.K.Ken`esbaev, M.Sh.Shiralievlardın` basshılıg`ı menen tayarlang`an qa`nigelerdin` o`sip jetilisiwi o`z ta`sirin tiygizdi.

1930-jıllarda qaraqalpaq xalqın` awızeki so`ylew tili, onn` govorlarındag`ı o`zgesheliklerdi izertlew ma`selesi menen belgili alımlardan S.E.Malov, E.D.Polivanov, A.A.Sokolovlar shug`ıllandı.

Biraq, olardı`n qaraqalpaq tilin u`yreniw sistemalı ha`m jan-jag`ın qamtıytug`ın sıpatqa iye bolmay, gez kelgen waqtında o`tkerile berdi. Birinshiden, bunday jumıslar tilqurılısı boyınsha belgili ma`seleler (grammatika tiykarların belgilew, jazıwdı du`ziw) yamasa jol-jo`nekey bayqawlardan ibarat edi, ekinshiden, bul u`yreniwlerde tilimizdin` taralg`an barlıq ma`kanın qamtıy almay, tek arqa rayonlardı u`yreniw menen g`ana sheklendi.

Sonlıqtan da biz qaraqalpaq tili dialektleri ha`m govorların sistemalı ha`m jobalı tu`rde 1960-jıldan baslandı dep tastıyıqlay alamız.

Qaraqalpaq dialektologların` aldında turg`an en` birinshi wazıypa - bul tildegi dialektler, govorlar boyınsha tezden materiallar jıynaw, onı monografiyalıq jobada jazıw isi boldı. 1960-1963 - jıllar dawamında Qaraqalpaqstannın` rayonlarına ekspeditsiyalar sho`lkemlestirilip, bunda respublikanın` barlıq aymag`ı izertlenildi. Na`tiyjede, qaraqalpaq tilinin` dialektleri, govorları boyınsha bay material jıynalıp, bular onnan bılayg`ı izertlewler, jeke ma`seleler ushın ilimiy baza bolıp xızmet etti.

Bul jerde qaraqalpaq tilinin` Moynaq ha`m Taxtako`pir govorları boyınsha ja`ma`a`tlık izertlewlerge, O.Dospanovtın` «Qaraqalpaq tili qubla dialektinin` leksikası», T.Begjanovtın` «Qaraqalpaq tili Moynaq govorının` leksikası», X.Xamidovtın` XVIII-XIX-XX a`sirlerdegi nızam hu`jjetlerinin` tili ha`m onn` ha`zirgi zaman qaraqalpaq tiline qatnası, O.Bekbawlovtın` «Qaraqalpaq tili qubla dialektinin` fonetikalıq o`zgeshelikleri» atlı kandidatlıq dissertatsiyalarına na`zer awdarıw itimal.

Prof. N.A.Baskakovtın` klassifikatsiyası

N.A.Baskakovtın` 1951-jılı baspadan shıqqan «Qaraqalpaq tili» kitabında (rus tilinde, birinshi tom) qaraqalpaq tilindegi dialektler tiykarınan arqa-shıg`ıs ha`m qubla-batıs bolıp ekige bo`lingen edi. Avtor arqa-shıg`ıs dialektinin` aymag`ına Qarao`zek, Taqtako`pir ha`m Moynaq rayonlarında jasawshı qaraqalpaqlardıń awızeki so`ylew tilin aladı. Bug`an qazaq ja`ne, qaraqalpaq tillerinin` bir-birine ta`siri na`tiyjesinde ju`zege kelgen Taqtako`pir rayonındag`ı aralas govorlardı da qosadı.

Qubla-batıs dialektine respublikanın` Shımbay, Kegeyli (buring`ı Kuybıshev rayonu menen), Qon`ırat, Xojeli, Shomanay, A`miwda`r`ya (buring`ı Qıpshaq), Beruniy (buring`ı Shabbaz), To`rtku`l rayonarındag`ı jasawshı qaraqalpaqlardıń awızeki so`ylew tilinin` u`lgileri misal etip aling`an.

N.A.Baskakov arqa-shıg`ıs dialektin qubla-batıs dialektinen ayrıwshı sıpatlı belgiler iretinde to`mendegi fonetikalıq o`zgerislerdi ko`rsetedi:

1. arqa-shıg`ıs dialektinde a foneması bolması, al ol qubla batıs dialektinde bar ekenligi ko`rinedi;

2. qubla-batıs dialektine qarag`anda arqa-shıg`ıs dialektinde dawıshlılardın` emeski seziletug`ın erinlik u`nlesligi boladı;

3. arqa-shıg`ıs dialektindegi geypara so`zlerde erinlik emes dawıshlılardın` bar ekenligi seziledi; bug`an qubla-batıs dialektinde erinlik dawıshlılar ca`ykes keledi; mıs: **bızav//buzav, mltıq//multuk` t.b.**

4. egerde arqa-shıg`ıs dialektine «j» law sıpatlı bolsa, qubla-batıs dialektinde so`z basında «dj» qollanıladı;

5. arqa-shıg`ıs dialektinde so`z basında **b** u`nli dawıssız ha`reket etse, qubla-batıs dialektinde b/p seslerinin` keliwi ko`rinedi; Mıs: **buv//puv.**

6. arqa-shıg`ıs dialektinde so`zdin` bas pozitsiyasında **t** ha`m **kk/k`** u`nsiz dawıssızları, qubla-batıs dialektinde u`nli dawıssızlar ushırasadı, mıs: (**tuz//duz, tizgin//duzgin, kyuz//tyuz** h.t.b.).

7. egerde arqa-shıg`ıs dialektinde **h** foneması gezlespese, qubla-batıs dialektinde ol ju`da` jiyi qollanıladı;

8 qubla-batıs dialektindegi **ll<il** dawıssızların` assimilyatsiyasın arqa-shıg`ıs dialektindegi **nn<il** ge qarama qarsı qoyıw mu`mkin; mıs: kyuller//**kyunner<kyunler** t.b¹⁷.

Prof. S.Vurmnın` klassifikatsiyası

Qaraqalpaq tili dialektlik sistemasındaǵı ekinshi klassifikatsiya sırt ellik tyurkolog prof. S.Vurmg`a tiyisli. Ol qaraqalpaq tili boyınsha u`sh adamnan. (A`bdiraxmanov Oral -Qon`ırat qalasın` turg`ını. Annamuratov Qalender - shabbazdan qashıq jerdegi awıldın` turg`ını, Shamuratov Bazar - Qarasaqaldan ¹⁸ uzaq emes jerdegi awılda jasag`an) jıynag`an materiallarg`a tiykarlana otırıp, ayılǵan tekstlerdi xatqa tusiriw ha`m magnitofong`a jazıp alıw, sonday-aq erterekte basıp shıg`arılǵan sabaqlıqlardı (mıs: «Jas o`spirim (A`lipbe)» - M., 1993 j, «Qaraqalpaq ana tili» - M., 1933-j). paydalana otırıp G`Qaraqalpaq tiliG` dep atalg`an jumıs jazadı ja`ne onı G`FnthroposG` jurnalın` betlerinde ja`riyaladı.

Avtordın` da`lillewine qarag`anda, keltirilgen u`sh adamnan basqa da qaraqalpaq tilin` ha`r qıylı dialektlerinde so`ylewshi qaraqalpaqlar menen so`ylesiwge ken` mu`mkinshiligi bolg`an ¹⁹

Prof. S.Vurm «Qaraqalpaq tili» miynetinde fonetika, grammatika ha`m leksika boyınsha ocherklerden basqa qaraqalpaq tili dialektlerinin` klassifikatsiyasın ja`ne jumıstın` ayag`ında atalg`an tilde transkripsiyalang`an tekstlerdi usınadı.

Qaraqalpaq tilin` quramında u`sh dialekti bo`lip shıg`arıp, olardıń fonetika, grammatika ha`m so`zlik shaqaplarındaǵı ayırırwshı belgilerin ko`rsetedi.

Onn` pikiri boyınsha qaraqalpaq tili Qon`ırat, Shax-Abbaz-Wa`liy (Shabbaz, ha`zirgi Beruniy) ja`ne Qarasaqal dialektlerinen ibarat.

1. Qon`ırat dialekti. Bul dialektte o`zbek tili ta`sirin` izleri bar. Ol, a`sirese, fonetikanın` geypara payıtlarına, birqansha grammatikalıq formalarg`a ja`ne azı-kem da`rejede so`zlikke de qatnashı. Qon`ırat dialektinde dawıshlılardın` u`nlesligi saqlanbaqta. Qon`ırat dialektine ta`sir etken dialektler iranlaspag`an (neiranizirovannıy) edi. Dawıshlılar u`nlesligi a`debiy tildin` sıpatlı belgisi bolıp tabıladı.

Qaraqalpaq tili Qon`ırat dialektin` keltirilgen ulıwma sıpatlamasınan basqa akustika tarawında o`zbek tilin` ta`siri joq ekenligin belgilep o`tedi. Bul dialektin` fonetikalıq sisteması, grammatika ja`ne leksikasında mınaday qubılıslar seziledi.

¹⁷ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык, 1. Материалы по диалектологии (тексты и словарь), 3-4-бет.

¹⁸ Бул жерде Төрткүл райониниң арқа-шиғис тәрепиндеги мәкән деп шамалаўға болады

¹⁹ Wurm Stefan The Karakalpak Language "Anthropos", В. XLVI, Н 3-4 487-610-б.

1. a) fonetikada S (-qaz S 5S (Shax Abbaz Wa`liy)

5S (o`zb) - seslerinin` sa`ykes keliwi:

2. S (- qaz S) - S (Shax-Abbaz-Wa`liy) - S (o`zb) seslerinin` sa`ykes keliwi.

S.Vurm keltirilgen sa`ykesliklerden basqa ga`ptegi birqıyılı sharayatta S ha`m S lardın` qatar qollanılıwın bayqaydı.

3. Qon`ırat dialektindegi g j, j, g 2 (7) bir-birine o`tiwi jiyi ko`rinetug`ın qubılıs emes.

4. A`debiy til ja`ne Shax-Abbaz-wa`liy dialektine qarag`anda bul dialektte erin u`nlesligi ko`birek seziledi.

b) grammatikada

1 O`zbek tilindegi sıyaqlı tartım seplewinde-p-nin` (tartım suffiksinin` 3-betinen keyin) ornında n8. (geyde) ushırasadı.

2. Kelbetlik feyildin` a- 57 7n forması menen qatar o`zbekshe formanı yadqa tu`siretug`ın a 5767n forması ushırasadı.

v) leksika

1. Bul dialektte a`debiy tilge ta`n bolg`an s9n so`zi gezlespeydi. Onın` ornına a`debiy tilde siyrek ushırasatug`ın k3j8n co`zi qollanıladı.

2. Geypara so`zler qazaqsha formada ushırasadı: 5as5a (qqalp 5as a, - Oqb. 5asla).

II. Shax Abbaz-Wa`liy dialekti. Atalmısh dialektte o`zbek tili ta`sirinin` izleri bar, biraq bul Qon`ırat dialektine qarag`anda basqasharaq. O`zbek tilinin` ta`siri, iranlasqan o`zbek dialekti ushın sıpatlı ekenligin ko`remiz. Degen menen, atalg`an belgilerdin` ko`pshiligi jiyi ushıraspaydı. Basqsha so`z benen aytqanda, usı dialekt haqıyqıy qaraqalpaq tilinin` birden bir jaqsı u`lgisi. Onda qazaq tili ushın sıpatlı geypara belgiler ja`ne tu`rkmen tilinin` ta`sirin yadqa tu`siriwshi azıkem belgiler de bar.

III. **Qarasaqal** dialekti. Prof. S.S.Vurmnın` tastıyqlawı boyınsha bul dialekt wa`kili Qarasaqal awılınan qashıq bolmag`an jerde, yag`nıy o`zbek shegarasınan 22 mil` arqada ja`ne Xiywadan shıg`ısqa 115 mil` aralıg`ında jasag`an. Shaması avtor ta`repinen aling`an tekstlerdin` magnitofong`a jazılıwında texnikalıq jag`ınan kemshilikler bolg`an, sonlıqtan o`z izertlewinde bul dialektke baylanıslı geypara boljawlardı g`anı keltiredi.

Prof. D.S.Nasırovtın` klassifikatsiyası

Prof. D.S.Nasırov qaraqalpaq tilinin` arqa ha`m qubla dialektlerin ajratıwda dialekt aralıq tiykarg`ı belgiler sıpatında mınaday fonetikalıq, morfologiyalıq, leksikalıq, ayırımashılıqlardı ko`rsetedi. Olar qaraqalpaq tili dialektlik sistemasının` du`zilisinde turaqlı ha`m izbe-iz qubılıslardı payda etedi.

A. Fonetika tarawındaǵı ayırmashılıq belgileri.

1. **a/a` sa`ykesligi.** Arqa dialekttegi til artı «**a**» dawıslısının` ornına qubla dialektte til aldı «**a`**» dawıslısı qollanıladı: aldında-a`ldinde; ilaj-ila`j; talap-ta`la`p, sa:t-sa`t.

2. **e/a` sa`ykesligi.** Arqa dialekttegi til aldı «**e**» dawıslısının` ornına qubla dialektte til aldı «**a`**» dawıslısı barlıq pozitsiyada aktiv qollanıladı: kese-ka`sa, ketpen-ka`tma`n bekkem-ma`ka`m, ma`keme-ma`ka`ma`, kerek-ka`ra`k.

3. **e/i sa`ykeslini.** Arqa dialekttegi til aldı yarım ashıq «**e**» dawıslısının` ornına qubla dialektte til aldı jin`ishke «**i**» dawıslısı qollanıladı: endi-indi, ireym-iriyim kishkene-kishkina`, su`yreydi-su`yriydi.

4. **u/ı, u`/i sa`ykesligi.** Arqa dialekttegi erinlik qısıq «**u, u`**» dawıslılarının` ornına qubla dialektte eziwlik qısıq «**ı, i**» dawıslıları qollanıladı: qubla-qubla buzuq - bızıq, muz-mız, burnag`ı-bırnag`ı, mu`mkin-mimkin, u`n`gu`r-u`n`gir, tu`rku`-tu`lki.

5. **Arqa dialektte qubla dialekt penen salıstırg`anda dawıslılardıń ko`binese erin u`nlesligi menen aytıwı bayqaladı:** ko`rgen-ko`rga`n, shug`ulluq-chug`ıllıq, ko`ro`du`-ko`ra`di, u`ngu`ndin` tu`bu`-u`n`girdin` tiyi.

6. **b/p - m sa`ykesligi.** Arqa dialekttegi qos erinlik shawqımlı jabısın`qı «**b/r**» dawıssızlarının` ornına qubla dialektte qos erinlik jabsısın`qı sonant «**m**» dawıssız qollanıladı: bergenek-mergenek, g`arbiz-qarmız, bu`rtu`k-mu`rtik, pa`njire-ma`ndire, baspaxana-basmaxana, ushpa-ushma.

7. **ll, nn-ll dawıssızları** assimilliyatsiyası tipindegi sa`ykeslik. Arqa dialekt ushın xarakterli bolg`an assimilliyatsiyanın` bul tu`rlerinen qubla dialektte tek g`ana «**l**» tu`ri bayqaladı: ku`ller, ku`nner-ku`lla`r; jilli, jinni-jilli, jallıq, jannıq-jallıq.

8. **s/sh sa`ykesligi.** Arqa dialekttegi til aldı juwısın`qı «**s**» dawıssızının` ornına qubla dialektte til aldı juwısın`qı «**sh**» dawıssız o`nimli qollanıladı: salı-shalı, jetpis-yetmish, samal-shamal.

9. **sh/ch sa`ykesligi.** Arqa dialekttegi til aldı juwısın`g`ı «**sh**» dawıssızının` ornına qubla dialektte til aldı affikat «**ch**» dawıssız o`nimli qollanıladı: shapan-chapan, shaqqı-chaqqı, qashı-qaychı.

10. **dj/j-j sa`ykesligi.** Arqa dialekttegi so`z basında fakul`tativ ushırasatug`ın «**dj**» affrikatının` ha`m «**j**» dawıssızının` ornına qubla dialektte tek affrikat «**dj**» qollanıladı: jol-djol, jan-djan.

11. **j/y sa'ykesligi.** Arqa dialekttegi so'z basindagi «j» dawissisining` ornina qubla dialektte til ortasi juwisinin`qı «y» dawissizinin` o`nimli qollanilıwı bayqaladı: djaban-yaban, djaz-yaz, djaman-yaman, djas-yash.

12. **ch/k sa'ykesligi.** Arqa dialekttegi til artı jabısın`qı «g» dawissizinin` ornına qubla dialektte til artı jabısın`qı u`nsiz «k» dawissızı qollanıladı: ga`lle-ka`lla`, go`ne-ko`ne.

13. **g`/q sa'ykesligi.** Arqa dialekttegi uvulyar juwısın`qı u`nli «g`» dawissizinin` ornına qubla dialektte uvulyar jabısın`qı u`nsiz «q» dawıssızı qollanıladı: g`arbiz-qarmız, g`arri-qarri.

14. Qubla dialektte arqa dialekt penen salıstırg`anda farıngal` juwısın`qı u`nsiz «h» dawıssızınin` o`nimli qollanılıwı bayqaladı: a`dewir-ha`dewir, awa-hawa, a`rem-ha`rem, ayda-hayda.

6. Morfologiya tarawındag`ı ayırmashılıqlar.

1. Arqa dialekttegi ko`plik affikslerinin` -lar/-ler, -nar/-ner variantlarının` ornına qubla dialektte -lar, -ler, la`r variantları qollanıladı: seller, senner - siller, seller, sella`r, qatıllar, qatınnar-qatıllar.

2. Qubla dialektte -lar/-ler/-la`r ko`plik affikslerinin` feyildin` ko`plik sandag`ı 3 -betinde o`nimli qollanıladı, al arqa dialektte bolsa bunday qollanıw ushıraspaydı: ko`shirip jiberdi-ko`chirip jiberdila`r.

3. Arqa dialekttegi tartım affiksin 3 -bet birlik ha`m ko`plik sandag`ı atlıqlardı seplegende payda bolatug`ın tabıs sepliginin` -n formasının` ornına qubla dialektte tabıs sepliginin` -nı, -ni forması qosımsha qollanıladı: sıyırın-sıyırını, tilin-tilini.

4. Qubla dialektte barlıq orın bildiretug`ın seplikler a, a`, e seslerinin` qatnasındag`ı affikslerdin` juwap ha`m jin`ishke variantlarına iye. Arqa dialektte bolsa bul affiksler a/e dawıslılarının` qatnası menen jasaladı: go`no`den-ko`na`da`n, keselge-ka`sa`lge, ka`sa`lga`.

5. Arqa dialekt ushın xarakterli bolg`an birinshi ha`m ekinshi bet ko`plik sandag`ı -mız/-miz, -mıs/-mis, -n`ız/-n`is tartım ha`m bayanlawıshlıq affikslerdin` variatlarınan qubla dialektte ko`pshilik jag`dayda - mıs/-mis, -n`ıs/-n`is variantları qollanıladı. Qubla dialektte: u`yimis, atamis, a`kemis.

6. Qubla dialektte anıqlawıshlıq dizbektin` ekinshi komponentinin` tartım affiksi ayırım jag`daylarda tu`sirilip qaldırıladı: bizlerdin` paxtamız-bizlerdin` paxta.

7. Qubla dialektte III bet tartım jag`dayının` qosarlı qollanılıwı bayqaladı: tuwg`an jiyeni-tuwg`an jiyenisi, ag`ayini-ag`ayinisi.

8. Arqa dialekttegi -lıq/-lik, -lı/-li, -nıq/-nik, -nı/-ni so`z jasawshı affikslerinin` ornına qubla dialektte -lıq/-lik, -lı/-li variantları qollanılardı: wollıq, wonnıq-wollıq, jilli, jinni - jilli.

9. Qubla dialekt ushın xarakterli bolg`an -ka`sh, -ka`r, -ka`ch, -al, -dar, -ab, -tal, -ba`nt, -ımlı, -ga`r so`z jasawshı affiksleri qollanılardı: qa`la`mka`sh, pilla`ka`r, du`tkach, lazımal, alaquadar, tezap, sezimtal.

10. Kelbetликтin` salıstırıw da`rejesinin` -raq/-rek variantlarınan qubla dialektte til aldı ha`m til artı dawıshlarına pitken so`z tiykarlarına jalg`ana beretug`ın -raq variantı o`nimli qollanılardı: u`lkenirek-u`lka`nraq, kishirek-kishiraq.

11. Qubla dialektte feyildin` sheriklik da`rejesi affiksinin` -ıs/-is, -s ha`m -ısh/-ish, -sh variantlarının` qosımsha qollanılıwı bayqaladı, al arqa dialektte -ıs/-is, -s forması qollanılardı: ga`pla`s, -ga`ples, ga`plesh, ko`ris-ko`rish.

12. Qubla dialektte feyildin` ha`zirgi ma`ha`l affiksinde keyingi «y» dawıssızının` ta`siri astında feyildin` bolımsız formasında qısıq dawıshlı -mı/-mi affiksinin` qollanılıwı bayqaladı. Arqa dialektte -ma/-me, -ba/-be, -pa/-pe affiksleri qollanılardı; tuwmaydı-tuwmydı, qorqpayman-qorqmıyan, bilmeymiz-bilmiymiz.

13. Arqa dialekttegi «a» affiksinin` yamasa «ay» birikpesinin` ornına qubla dialektte ha`zirgi ma`ha`l affiksinde keyingi «y» dawıssızının` ta`siri na`tiyjesinde «ıy» birikpesi qollanılardı. Balag`a kim qaraydı - balag`a kim qarıydı. Tisim awradı - tisim awrıydı.

14. Qubla dialektte qısıq dawıshlı -mı/mi soraw janapaylarının` qollanılıwı bayqaladı. Arqa dialektte -ma/-me, -ba/-be, -pa/-pe janapayları qollanılardı: qımbat paW -qımbat mıW barg`am maW jazdın` ba - jazdın` mıW yazdın` mıW

15. Qubla dialektte o`tinish janapayı «ese» qollanılardı. Bul janapay arqa dialektte ha`m a`debiy tilde ushıraspaydı: qaytısn kelin` ese, qawın kesip jen` ese.

V. Leksika-semantikalıq ayırmashılıq belgiler

Qaraqalpaq tilinin` dialektlerinin` o`zgeshelik belgileri dialektlerdin` leksikasında anıg`ıraq ko`rinedi. Qubla dialektte, birinshiden, bag`manshılıq, ju`zimshilik, palızshılıq, paxtashılıq, pilleshilik isleri menen baylanıslı so`zler ku`ta` ko`p (arpanı yiyda, ka`liyli ju`zim, gu`sini ju`zim, aqay ju`weri, lomma ju`weri, nuqulı yerik, ka`sa`ki yerik, qamma, aqbash, biyshek, nanıgo`sh, nanka`di ha`m t.b.), ekinshiden, qon`sı o`zbek tilinin` qıpsdaq-og`uz tipindegi arqa xorezmlik, orta xorezmlik ha`m qubla xorezmlik govorlarınan o`zlestirilgen so`zler ju`da` bay qollanıladı (ka`ra`m, ba`diren`, o`jek, zag`ama, soqpa, bu`rinch, soqı t.b.). Bul qaraqalpaq tili dialektlerinin` leksikası ushın ulıwma xarakterli qa`siyet bolıp esaplanadı.

Ko`rsetilgenlerden tısqarı dialektlerdin` leksikalıq quramında tek bir dialekt ushın sıpatlı bolıp, ekinshi dialektte ushıraspaytug`ın yamasa mınisi boyınsha sa`ykes so`zler menen almastırılatus`ın so`zlerdi ko`riwge boladı. Ma`selen, qubla dialektte: man`g`al, du`rishte, ko`rpeshe, qamtek, izeykesh; arqa dialektte; qahra, ha`n`, gu`mpildek; gu`ze (A.), - ıbırıq (Q.), malxana (A.) - jılawxana (Q.), siyle (A.) - ta`ka`na` (Q.), bızaw (A.), wo`jek (Q), shılg`aw (A.) - paytaba (Q.); La`ga`n (A.) - shılapshın (Q.).

Dialektlerdin` leksikalıq quramında leksika-semantikalıq, leksika-fonetikalıq, leksika-morfologiyalıq ha`m leksika-frazeologiyalıq ayırmashılıqlardı bayqawg`a boladı; balalar-bag`alar, nigirik-niyirik, shalg`ay-shaldır, morja-morı. Dialektlerdegi leksikalıq ayırmashılıqlar tuwralı sabaqlıqtın` «Leksika» bo`liminde ken`irek so`z etiledi.

TRANSKRIPTSIYA.

Транскрипция haqqında ulıwma mag`lıwmat

Transkriptsiyanın` tipleri. Fonetikalıq ha`m fonetikalıq transkriptsiya

Qaraqalpaq tilinin` dialektologiyasının` qollanılg`an transkriptsiyalar

Transliteratsiya

Transkriptsiya-latinsha so`z bolıp, «qayta jazıw» degendi bildiredi. Ulıwma alg`anda, bir na`rsenin` ilimiy tiykarda jazıp alınıwına transkriptsiya delinedi. Bul so`z ulıwmalıq ha`m tar ma`nide qollanıladı. Onın` tar ma`nisindegi tek dialekt ha`m govorlardın` o`zlerine ta`n ta`repleri, o`zgesheliklerin aytılıwına sa`ykes etip jazıp alıw tu`siniledi. Bunda tildegi bar bolg`an alfavittegi belgiler jeterli bolmaydı. Bul belgiler a`dette alfavittegi ha`riplerdin` u`stine, qaptalına ha`m astına sha`rtli belgiler qoyıw jolı menen a`melge asırılardı yamasa basqa alfavitten sha`rtli ra`wishte ha`rip

(belgi) qabıl etiledi. Na`tiyjede ilimiy jazıwda belgiler sanı tiykar etip alıng`an alfavittegi belgiler sanınan ko`p bolıwı mu`mkin.

Transkriptsianın` bir qansha tu`rleri bar. Izertlewshinin` wazıypası ha`m maqseti menen baylanıslı halda onın` ha`r tu`rli ko`rinisleri qollanıwı mu`mkin. Ma`selen, tuwısqan tillerdin` fonetikasın, yamasa anıq bir tildin` fonetikasın tariyxıy jaqtan bayanlawda fonetikalıq transkriptsiyadan paydalanıladı. Dialekt ha`m govorlardı jazıp alıwda bolsa tek transkriptsiya menen jumıs alıp barıladı. Xalıq arasında ken` tarqalg`an da`stanlar, ertekler ha`m basqa xalıq awızeki do`retpelerin jazıp alıwda, bastırıp shıg`arıwda da fonetikalıq transkriptsiyadan paydalanıw maqsetke muwapıq boladı.

Tu`rkiy tillerdi u`yreniwde tyurkologlar ta`repinen ha`r tu`rli transkriptsiyalar qollanılg`an. Olardın` ko`pshiligi latin alfavitine tiykarlanıp islengen transkriptsiyalar sanaladı. Ayırımları bolsa ha`r bir anıq tildegi alfavit tiykarında berilgen.

Transkriptsiya eki tu`rli boladı. Birewin fonetikalıq yamasa fonologiyalıq transkriptsiya dep, ekinshisin fonetikalıq transkriptsiya dep ataydı. Bulardın` da`slepki fonema tu`sinigi menen, al son`g`ısı ottenok tu`sinigi menen baylanıslı boladı.

Fonetikalıq transkriptsiya boyınsha fonemanın` barlıq ottenokleri (allofonları) bir tan`ba menen belgilenedi. Ha`r bir tilde qansha fonema bolsa, og`an sa`ykes sonsha transkriptsiyalıq tan`ba bolıwı tiyis. Transkriptsianın` bul tu`ri so`z yamasa frazanın` fonemalıq sostavın anıq ko`rsetip turadı. Tildin` fonemalıq sostavın anıqlawda ha`m onın` fonemalıq sistemasın u`yreniwde fonematikalıq transkriptsiyadan paydalanıladı. A`dettegi jazıwdan da ko`binshe so`zlerdin` fonemalıq sostavı bilinip turadı. Mısalı, **tana, qala, sma, tart**, h.t.b. Bul so`zlerdin` ha`r biri 4 fonemadan turatug`ınlıg`ı, jazılğ`an ha`r bir ha`riptin` sa`ykes bir fonemanı an`latatug`ınlıg`ı ma`lim.

Bul so`zlerdin` orfografiyası menen transkriptsiyasının` ten`dey ekenin olardın` fonematikalıq traskriptsiyasınan da ko`riwge boladı: (tana), (lala), (syna), (takt). Sonın` menen birge, orfografiyası menen fonematikalıq transkriptsiyası sa`ykes kelmeytug`ın da so`zler ko`plep ushırasadı. Bul orfografiyanın` printsiplerine baylanıslı. Mısalı: ek (jek), oq (291), o`s (2ös), yar (ja4) Yusip (jüsüp). Bul so`zlerde **e, o, o`, ya, yu** ha`riplerinin` ha`r biri eki fonemanı bildiredi. Bunday qubılıslar rus grafikasında ko`plep ushırasadı. Mısalı: eger (j3g34'), Egor (j3go4), ezdit` (j3zd85''), pyat` (pja4'), lyudi (lj7d8), elka (j9lka), mel (mj9l), zvezdı (zvj9zdı), yadro (jad49),

yazık (jazık), yubka (j7pka), yurta (j745a). Bul so`zlerde de, ya, yu, e, e ha`ripleri eki fonemanın` dizbegin an`latıw ushın jumsalǵ`an. Sonday-aq, voda, moloko, gorizont, gorok, poloter sıyaqlı so`zlerdegi o ha`ribi mudamı (o) fonemasın bildirip turg`an joq. Al pa`tsiz buwınlarda kelgende ol (a) fonemasın an`latadı. Olardıń fonematikalıq transkriptsiyası mınaday: (vada) (malak9), (ga48z9n5), (pala5`94).

Fonetikalıq (allofonikalıq) transkriptsiya boyınsha fonemanın` ha`r tu`rli fonematikalıq jag`daylarg`a baylanıslı belgili da`rejede ha`r tu`rli bolıp ayılıwı esapqa alınadı. Fonemanın` ottenokleri (allofonları) qosımsha tan`balar qosıw arqalı tan`balanadı. Mısalı: tas (5as), tis (5`8s), tus (5°7s°), tu`s (5°üs´) so`zlerindeki t (5) ha`m s (s) dawıssızları qon`silas dawıslı fonemalardıń in`g`ayına qaray birde juwan (5), (s) tu`rinde, birde jin`ishke (5´), (s´), tu`rinde, birde erinlik (5°), (s°) tu`rinde, birde erinlik ha`m jin`ishke (5°), (s°) tu`rinde ayılıadı.

Solay etip, seslerdi artikulyatsiyalıq ha`m akustikalıq aspektte olardıń ottenoklerin beretug`ın bolsaq, onda fonetikalıq stranskriptsiyadan paydalanamız. Al, so`zlerdin`, sol arqalı tutas konkret tildin` fonemalıq sostavı haqqında pikir ju`rgizetug`ın bolsaq, fonematikalıq transkriptsiyadan paydalanamız. Fonetikalıq transkriptsiya mu`yeshli tik (kvadrat) skobka menen, al fonematikalıq transkriptsiya jatıq skobka menen jazılıadı. Mısalı, **sud, rastet, rok, potolok, lokiy luk, vorota** so`zleri fonetikalıq transkriptsiya boyınsha jazılıadı. Usı so`zler fonematikalıq transkriptsiya boyınsha [s°75], [4as5`95], [4°`9k], [p`5^f`9k], [l°`9fk`bj], [l7k], [v14°`95a] bolıp jazılıadı. Usı so`zler fonematikalıq transkriptsiya boyınsha (s75), (4as5`95), (7nk), (pa5al9k), (lnfk8j), (l7k), (va495a) tu`rinde jazılıadı.

Ha`zirgi da`wirde lingvistikalıq a`debiyatlarda fonetikalıq alfavitlerdin` ishinde latin grafikasına tiykarlang`an transkriptsiya MFA (Mejdunarodnaya foneticheskaya assotsiatsiya) ha`m rus grafikasına tiykarlang`an transkriptsiya RFA (Russkaya foneticheskaya azbuka) ko`birek jumsaladı.

Ha`r bir tildin` o`zinin` spetsifikalıq o`zgeshelikleri esapqa alına otırıp du`zilgen alfaviti sol tildin` wa`killerine g`ana xızmet etse, ol tillik birliklerinin` xalıq aralıq fonetikalıq alfavitleri menen beriliwi basqa xalıqtın` wa`killerine de, ulıwma til bilimi menen shug`ıllanıwshı qa`nigelerge de ol tildin` fonetikalıq qubılısların tu`siniwine ja`rdemlesedi. Fonetikalıq transkriptsiyanın` ja`rdeminde qa`legen til pu`tkil du`n`yalıq lingvistika iliminin` ob`ektisine aylana aladı.

Transliteratsiya

Bir grafikaliq sistemadag`ı tillerdin` ayırım so`zlerin basqa bir grafikaliq sistemag`a iye bolg`an tillerdin` jazıwında qollanıw transliteratsiya arqalı boladı ²⁰. Sırttan kirgen so`zlerdi, a`sirese adam atların, familiyalardı, geografıyalıq atamalardı jazıwda transliteratsiya qollanıladı.

Ilmiy ha`m praktikaliq transliteratsiya ayırmashılıqqa iye boladı. Ilmiy transliteratsiya grafikaliq tan`balar menen transliteratsiyalıq tan`balardıń sa`ykes keliwinen quraladı. Ma`selen, rus kirillitsası ilmiy latin transliteratsiyasında berilgen waqıtta rus ha`ripleri bolg`an **s** ha`m **e** yamasa **i** ha`m **y** tan`baları bo`lek-bo`lek tan`balanadı.

Praktikalıq transliteratsiya sol jazıw sistemasındag`ı bar tan`balardı qollanıw menen sheklenedi. Qosımsha tan`balar qabıl etilmeydi. Bug`an mısal retinde xalıq aralıq baylanıstı telegrammalar jiberiwde jumсалatug`ın latin grafikasınıń frantsuzsha variantın ko`rsetiwge boladı. Bunda ayırım jag`daylarda birneshe rus ha`ripleri birlestirilip, bir tan`ba menen beriledi. Mısalı: **a`** ha`m **e** ha`ripleri **e** menen, **i** ha`m **y** ha`ripleri **I** menen tan`balanadı. Sonlıqtan bul transliteratsiya boyınsha **tvoy** ha`m **tvoi** so`zleri bir bu`rli (5v98) bolıp jazıladı ²¹.

Shet tilinen awısқан adam atları menen spetsifikalıq so`zlerin jazba tu`rde bererde transkriptsiyadan da, transliteratsiyadan da yamasa olardıń aralaspasınan da paydalana beredi. Frantsuzsha **Henri** co`zin russha **Anri** dep an`latıw transkriptsiya ushın mısal bolsa, frantsuzsha **Nide** so`zin russha Gyugo dep an`latıw transliteratsiya ushın ayqın mısal boladı. Frantsuz tilinde **H3n48, Nido degende** h ha`ribi ayılmaydı. Aytılıw transkriptsiyada esapqa alınıp (h taslap ketilip), Anri bolg`an, al transliteratsiyada ayılmasa da jazılıwı (h) esapqa alınıp, h rus tilinde bolmag`anlıqtan onıń ornına 4 qollanılıp, na`tiyjede Gyugo dep jazılğ`an <sup>22</sup>. Sonday-aq, anglichansha Shekspir so`zi Chak3ap343, frantsuzsha Didro so`zi D8d3495' bolıp jazıladı. Ko`rinip turg`anıday grafikaliq jaqtan salıstırıp oturg`an tillerde u`lken ayırma bar. Eger grafikaliq printsipte russha jazsaq Sxakespeare, Diderot bolıwı kerekYo Shekspir ha`m Didro tu`rinde jazılıwına

²⁰ *Транслитерация* - латинша trans – «арқалы», litera – «81рип» сөзлеринен кәлиплескен термин. «Хәрип арқалы көширип жазыў» дегенди аңлатади

²¹ Ю.С.Маслов. Введение в языкознание. 311-бет

²² Сонда.

grafikalıq printsip penen birge sa`ykes anglichan ha`m frantsuz tillerindegi olardıń aytılwı da esapqa alıng`an.

Qaraqalpaq tili dialektlerinin` fonetikalıq o`zgeshelikleri
Dawıslı fonemalardag`ı o`zgeshelikler. Dawıslı fonemalardıń quramı ha`m klassifikatsiyası.
Qosarlı dawıslılar. Diftonglar ha`m diftongoidler
Dawıslı seslerdin` o`zgerisi. Dawıslılardıń reduktsiyası ha`m eliziyası
Dawıslılar u`nlesligi

A`dette ha`r bir til, sonday-aq jergilikli dialekt govorlardıń fonetikalıq sisteması dawıslılar ha`m dawıssızlar tarawlarına bo`linip izertlenedi.

Qaraqalpaq tilinin` dialektlerinde 9 tiykarg`ı dawıslı fonema bar: a, a`, e, o, o`, ı, i, u, u`. Bul fonemalardı jasalıw usılına ha`m so`ylew organlırının` ha`reketine ja`ne qatnasına qaray otırıp, to`mendegishe klassifikatsiyalawg`a boladı.

Prof. S.Vurmınń klassifikatsiyası

Qaraqalpaq tili dialektlik sistemasındag`ı ekinshi klassifikatsiya sırt ellik tyurkolog prof. S.Vurmg`a tiyisli. Ol qaraqalpaq tili boyınsha u`sh adamnan. (A`bdiraxmanov Oral -Qon`ırat qalasının` turg`ını. Annamuratov Qalender - shabbazdan qashıq jerdegi awıldın` turg`ını, Shamuratov Bazar - Qarasaqaldan<sup>g</sup> uzaq emes jerdegi awılda jasag`an) jıynag`an materiallarg`a tiykarlana otırıp, aytılg`an tekstlerdi xatqa tusiriw ha`m magnitofong`a jazıp alıw, sonday-aq erterekte basıp shıg`arılğ`an sabaqlıqlardı (mıs: «Jas o`spirim (A`lipbe)» - M., 1993 j, «Qaraqalpaq ana tili» - M., 1933-j). paydalana otırıp «Qaraqalpaq tili» dep atalg`an jumıs jazadı ja`ne onı «%n5h49p9s» jurnalının` betlerinde ja`riyalaydı.

Avtordın` da`lillewine qarag`anda, keltirilgen u`sh adamnan basqa da qaraqalpaq tilinin` ha`r qıylı dialektlerinde so`ylewshi qaraqalpaqlar menen so`ylesiwge ken` mu`mkinshiligi bolg`an

23

Prof. S.Vurm «Qaraqalpaq tili» miynetinde fonetika, grammatika ha`m leksika boyınsha ocherklerden basqa qaraqalpaq tili dialektlerinin` klassifikatsiyasın ja`ne jumıstın` ayag`ında atalg`an tilde transkripsiyalang`an tekstlerdi usınadı.

---

²³ Wurm Stefan The Karakalpak Language "Anthropos", B. XLVI, H 3-4 487-610-6.

Qaraqalpaq tilinin` quramında u`sh dialektti bo`lip shıg`arıp, olardıń fonetika, grammatika ha`m so`zlik shaqaplarındag`ı ayırıwshı belgilerin ko`rsetedi.

Onın` pikiri boyınsha qaraqalpaq tili Qon`ırat, Shax-Abbaz-Wa`liy (Shabbaz, ha`zirgi Beruniy) ja`ne Qarasaqal dialektlerinen ibarat.

1. Qon`ırat dialekti. Bul dialektte o`zbek tili ta`sirinin` izleri bar. Ol, a`sirese, fonetikanın` geypara payıtlarına, birqansha grammatikalıq formalarg`a ja`ne azı-kem da`rejede so`zlikke de qatnaslı. Qon`ırat dialektinde dawıshlılardın` u`nlesligi saqlanbaqta. Qon`ırat dialektine ta`sir etken dialektler iranlaspag`an (neiranizirovannıy) edi. Dawıshlılar u`nlesligi a`debiy tildin` sıpatlı belgisi bolıp tabıladı.

Qaraqalpaq tili Qon`ırat dialektinin` keltirilgen ulıwma sıpatlamasınan basqa akustika tarawında o`zbek tilinin` ta`siri joq ekenligin belgilep o`tedi. Bul dialektin` fonetikalıq sisteması, grammatika ja`ne leksikasında mınaday qubılıslar seziledi.

1. a) fonetikada S (-qaz S 5S (Shax Abbaz Wa`liy)

5 S (o`zb) - seslerinin` sa`ykes keliwi:

2. S (- qaz S) - S (Shax-Abbaz-Wa`liy) - S (o`zb) seslerinin` sa`ykes keliwi.

S.Vurm keltirilgen sa`ykesliklerden basqa ga`ptegi birqıylı sharayatta S ha`m S lardıń qatar qollanıwın bayqaydı.

3. Qon`ırat dialektindegi g j, j, g w (u) bir-birine o`tiwi jiyi ko`rinetug`ın qubılıs emes.

4. A`debiy til ja`ne Shax-Abbaz-wa`liy dialektine qarag`anda bul dialektte erin u`nlesligi ko`birek seziledi.

b) grammatikada

1 O`zbek tilindegi sıyaqlı tartım seplewinde-p-nin` (tartım suffiksinin` 3-betinen keyin) ornında n8. (geyde) ushırasadı.

2. Kelbetlik feyildin` a- 57 7n forması menen qatar o`zbekshe formanı yadqa tu`siretug`ın a 5767n forması ushırasadı.

v) leksika

1. Bul dialektte a`debiy tilge ta`n bolg`an s9n so`zi gezlespeydi. Onın` ornına a`debiy tilde siyrek ushırasatug`ın k3j8n co`zi qollanıladı.

2. Geypara so`zler qazaqsha formada ushırasadı: 5as5a (qqalp 5as a, - Oqb. 5asla).

II. Shax Abbaz-Wa'liy dialekti. Atalmish dialektte o'zbek tili ta'sirinin' izleri bar, biraq bul Qon'irat dialektine qarag'anda basqasharaq. O'zbek tilinin' ta'siri, iranlasqan o'zbek dialekti ushin sapatli ekenligin ko'remiz. Degen menen, atalg'an belgilerdin' ko'pshiligi jiyi ushiraspaydi. Basqsha so'z benen aytqanda, usi dialekt haqiqiy qaraqalpaq tilinin' birden bir jaqsi u'lgisi. Onda qazaq tili ushin sapatli geypara belgiler ja'ne tu'rkmnen tilinin' ta'sirin yadqa tu'siriwshi azikem belgiler de bar.

III. **Qarasaqal** dialekti. Prof. S.S.Vurmnin' tastiyqlawı boyınsha bul dialekt wa'kili Qarasaqal awılınan qashıq bolmag'an jerde, yag'niy o'zbek shegarasınan 22 mil' arqada ja'ne Xiywadan shıg'ısqa 115 mil' aralıg'ında jasag'an. Shaması avtor ta'repinen aling'an tekstlerdin' magnitofong'a jazılıwında texnikalıq jag'nan kemshilikler bolg'an, sonlıqtan o'z izertlewinde bul dialektke baylanıslı geypara boljawlardı g'anı keltiredi.

Prof. D.S.Nasırovtn' klassifikatsiyası

Prof. D.S.Nasırov qaraqalpaq tilinin' arqa ha'm qubla dialektlerin ajratıwda dialekt aralıq tiykarǵı belgiler sıpatında mınaday fonetikalıq, morfologiyalıq, leksikalıq, ayırmashılıqlardı ko'rsetedi. Olar qaraqalpaq tili dialektlik sistemasının' du'zilisinde turaqlı ha'm izbe-iz qubılıslardı payda etedi.

A. Fonetika tarawındag'ı ayırmashılıq belgileri.

1. **a/a' sa'ykesligi.** Arqa dialekttegi til artı «a» dawıslısının' ornına qubla dialektte til aldı «a'» dawıslısı qollanıladı: aldında-a'ldinde; ilaj-ila'j; talap-ta'la'p, sa:t-sa':t.

2. **e/a' sa'ykesligi.** Arqa dialekttegi til aldı «e» dawıslısının' ornına qubla dialektte til aldı «a'» dawıslısı barlıq pozitsiyada aktiv qollanıladı: kese-ka'sa, ketpen-ka'tma'n bekkem-ma'ka'm, ma'keme-ma'ka'ma', kerek-ka'ra'k.

3. **e/i sa'ykeslini.** Arqa dialekttegi til aldı yarım ashıq «e» dawıslısının' ornına qubla dialektte til aldı jin'ishke «i» dawıslısı qollanıladı: endi-indi, ireym-iriyim kishkene-kishkina', su'yreydi-su'yriydi.

4. **u/i, u'/i sa'ykesligi.** Arqa dialekttegi erinlik qısıq «u, u'» dawıslılarının' ornına qubla dialektte eziwlik qısıq «ı, i» dawıslıları qollanıladı: qubla-qıbla buzuq - bızıq, muz-mız, burnag'ı-bırnag'ı, mu'mkin-mimkin, u'n'gu'r-u'n'gir, tu'rku'-tu'lki.

5. **Arqa dialektte qubla dialekt penen salıstırg`anda dawıshılardıń ko`binese erin u`nlesligi menen aytıwı bayqaladı:** ko`rgen-ko`rga`n, shug`ulluq-chug`ıllıq, ko`ro`du`-ko`ra`di, u`ngu`ndin` tu`bu`-u`n`girdin` tiyi.

6. **b/p - m sa`ykesligi.** Arqa dialekttegi qos erinlik shawqımlı jabısın`qı «**b/r**» dawıssızlarının` ornına qubla dialektte qos erinlik jabsısın`qı sonant «**m**» dawıssız qollanıladı: bergenek-mergenek, g`arbız-qarmız, bu`rtu`k-mu`rtik, pa`njire-ma`ndire, baspaxana-basmaxana, ushpa-ushma.

7. **ll, nn-ll dawıssızları** assimilliyatsiyası tipindegi sa`ykeslik. Arqa dialekt ushın xarakterli bolg`an assimillyatsiyanın` bul tu`rlerinen qubla dialektte tek g`ana «**l**» tu`ri bayqaladı: ku`ller, ku`nner-ku`lla`r; jilli, jinni-jilli, jallıq, jannıq-jallıq.

8. **s/sh sa`ykesligi.** Arqa dialekttegi til aldı juwısın`qı «**s**» dawıssızının` ornına qubla dialektte til aldı juwısın`qı «**sh**» dawıssız o`nimli qollanıladı: salı-shalı, jetpis-yetmish, samal-shamal.

9. **sh/ch sa`ykesligi.** Arqa dialekttegi til aldı juwısın`gı «**sh**» dawıssızının` ornına qubla dialektte til aldı affikat «**ch**» dawıssız o`nimli qollanıladı: shapan-chapan, shaqqı-chaqqı, qashı-qaychı.

10. **dj/j-j sa`ykesligi.** Arqa dialekttegi so`z basında fakul`tativ ushırasatug`ın «**dj**» affrikatının` ha`m «**j**» dawıssızının` ornına qubla dialektte tek affrikat «**dj**» qollanıladı: jol-djol, jan-djan.

11. **j/y sa`ykesligi.** Arqa dialekttegi so`z basındag`ı «**j**» dawıssızının` ornına qubla dialektte til ortası juwısın`qı «**y**» dawıssızının` o`nimli qollanıwı bayqaladı: djaban-yaban, djaz-yaz, djaman-yaman, djas-yash.

12. **ch/k sa`ykesligi.** Arqa dialekttegi til artı jabısın`qı «**g**» dawıssızının` ornına qubla dialektte til artı jabısın`qı u`nsız «**k**» dawıssız qollanıladı: ga`lle-ka`lla`, go`ne-ko`ne.

13. **g`/q sa`ykesligi.** Arqa dialekttegi uvulyar juwısın`qı u`nli «**g`**» dawıssızının` ornına qubla dialektte uvulyar jabısın`qı u`nsız «**q**» dawıssız qollanıladı: g`arbız-qarmız, g`arri-qarri.

14. Qubla dialektte arqa dialekt penen salıstırg`anda farıngal` juwısın`qı u`nsız «**h**» dawıssızının` o`nimli qollanıwı bayqaladı: a`dewir-ha`dewir, awa-hawa, a`rem-ha`rem, ayda-hayda.

6. Morfologiya tarawındag`ı ayırmashılıqlar.

1. Arqa dialekttegi ko`plik affikslerinin` - lar/-ler, -nar/-ner variantlerinin` ornına qubla dialektte -lar, -ler, la`r variantları qollanıladı: seller, senner - siller, seller, sella`r, qatıllar, qatınnar-qatıllar.

2. Qubla dialektte -lar/-ler/-la`r ko`plik affikslerinin` feyildin` ko`plik sandag`ı 3 -betinde o`nimli qollanıladı, al arqa dialektte bolsa bunday qollanıw ushıraspaydı: ko`shirip jiberdi-ko`chirip jiberdila`r.

3. Arqa dialekttegi tartım affiksin 3 -bet birlik ha`m ko`plik sandag`ı atlıqlardı seplegende payda bolatug`ın tabıs sepliginin` -n formasının` ornına qubla dialektte tabıs sepliginin` -nı, -ni forması qosımsha qollanıladı: sıyırın-sıyırını, tilin-tilini.

4. Qubla dialektte barlıq orın bildiretug`ın seplikler a, a`, e seslerinin` qatnasındag`ı affikslerdin` juwap ha`m jin`ishke variantlarına iye. Arqa dialektte bolsa bul affiksler a/e dawıslılarının` qatnası menen jasaladı: go`no`den-ko`na`da`n, keselge-ka`sa`lge, ka`sa`lga`.

5. Arqa dialekt ushın xarakterli bolg`an birinshi ha`m ekinshi bet ko`plik sandag`ı -mız/-miz, -mıs/-mis, -n`ız/-n`is tartım ha`m bayanlawıshlıq affikslerdin` variatlarınan qubla dialektte ko`pshilik jag`dayda - mıs/-mis, -n`ıs/-n`is variantları qollanıladı. Qubla dialektte: u`yimis, atamis, a`kemis.

6. Qubla dialektte anıqlawıshlıq dizbeğin` ekinshi komponentinin` tartım affiksi ayırım jag`daylarda tu`sirilip qaldırıldı: bizlerdin` paxtamız-bizlerdin` paxta.

7. Qubla dialektte III bet tartım jag`dayının` qosarlı qollanılwı bayqaladı: tuwg`an jiyeni-tuwg`an jiyenisi, ag`ayini-ag`ayinisi.

8. Arqa dialekttegi -lıq/-lik, -lı/-li, -nıq/-nik, -nı/-ni so`z jasawshı affikslerinin` ornına qubla dialektte -lıq/-lik, -lı/-li variantları qollanıladı: wollıq, wonnıq-wollıq, jilli, jinni - jilli.

9. Qubla dialekt ushın xarakterli bolg`an -ka`sh, -ka`r, -ka`ch, -al, -dar, -ab, -tal, -ba`nt, -ımlı, -ga`r so`z jasawshı affiksleri qollanıladı: qa`la`mka`sh, pilla`ka`r, du`tka`ch, lazımal, alaquadar, tezap, sezimtal.

10. Kelbetliktin` salıstırıw da`rejesinin` -raq/-rek variantlarınan qubla dialektte til aldı ha`m til artı dawıslılarına pitken so`z tiykarlarına jalg`ana beretug`ın -raq variantı o`nimli qollanıladı: u`lkenirek-u`lka`nraq, kishirek-kishiraq.

11. Qubla dialektte feyildin` sheriklik da`rejesi affiksinin` -is/-is, -s ha`m -ish/-ish, -sh variantlarinin` qosimsha qollanilwı bayqaladı, al arqa dialektte -is/-is, -s forması qollaniladı: ga`pla`s, - ga`ples, ga`plesh, ko`ris-ko`rish.

12. Qubla dialektte feyildin` ha`zirgi ma`ha`l affiksinde keyingi «y» dawıssızının` ta`siri astında feyildin` bolımsız formasında qısıq dawıslı -mı/-mi affiksinin` qollanilwı bayqaladı. Arqa dialektte -ma/-me, -ba/-be, -pa/-pe affiksleri qollaniladı; tuwmaydı-tuwmydı, qorqpayman-qorqmıyan, bilmeymiz-bilmiymiz.

13. Arqa dialekttegi «a» affiksinin` yamasa «ay» birikpesinin` ornına qubla dialektte ha`zirgi ma`ha`l affiksinde keyingi «y» dawıssızının` ta`siri na`tiyjesinde «ıy» birikpesi qollaniladı. Balag`a kim qaraydı - balag`a kim qarıydı. Tisim awradı - tisim awrıydı.

14. Qubla dialektte qısıq dawıslı -mı/mi soraw janapaylarının` qollanilwı bayqaladı. Arqa dialektte -ma/-me, -ba/-be, -pa/-pe janapayları qollaniladı: qımbat paW -qımbat mıW barg`am maW jazdın` ba - jazdın` mıW yazdın` mıW

15. Qubla dialektte o`tinish janapayı «ese» qollaniladı. Bul janapay arqa dialektte ha`m a`debiy tilde ushıraspaydı: qaytısn kelin` ese, qawın kesip jen` ese.

V. Leksika-semantikalıq ayırmashılıq belgiler

Qaraqalpaq tilinin` dialektlerinin` o`zgeshelik belgileri dialektlerdin` leksikasında anıg`ıraq ko`rinedi. Qubla dialektte, birinshiden, bag`manshılıq, ju`zimshilik, palızshılıq, paxtashılıq, pilleshilik isleri menen baylanıslı so`zler ku`ta` ko`p (arpanı yiyda, ka`liyli ju`zim, gu`sini ju`zim, aqay ju`weri, lomma ju`weri, nuqulı yerik, ka`sa`ki yerik, qamma, aqbash, biyshek, nanıgo`sh, nanka`di ha`m t.b.), ekinshiden, qon`sı o`zbek tilinin` qıpshaq-og`uz tipindegi arqa xorezmlik, orta xorezmlik ha`m qubla xorezmlik govorlarınan o`zlestirilgen so`zler ju`da` bay qollaniladı (ka`ra`m, ba`diren`, o`jek, zag`ama, soqpa, bu`rinch, soqı t.b.). Bul qaraqalpaq tili dialektlerinin` leksikası ushın ulıwma xarakterli qa`siyet bolıp esaplanadı.

Ko`rsetilgenlerden tısqarı dialektlerdin` leksikalıq quramında tek bir dialekt ushın sıpatlı bolıp, ekinshi dialektte ushıraspaytug`ın yamasa mınisi boyınsha sa`ykes so`zler menen almashtırılattug`ın so`zlerdi ko`riwge boladı. Ma`selen, qubla dialektte: man`g`al, du`rishte, ko`rpesh, qamtek, izeykesh; arqa dialektte; qahra, ha`n`, gu`mpildek; gu`ze (A.), - ıbırıq (Q.), malxana (A.) - jılawxana (Q.), siyle (A.) - ta`ka`na` (Q.), bızaw (A.), wo`jek (Q), shılg`aw (A.) - paytaba (Q.); La`ga`n (A.) - shılapshın (Q.).

Dialektlerdin` leksikalıq quramında leksika-semantikalıq, leksika-fonetikalıq, leksika-morfologiyalıq ha`m leksika-frazeologiyalıq ayırmashılıqlardı bayqawg`a boladı; balalar-bag`alar, nigirik-niyirik, shalg`ay-shaldır, morja-morı. Dialektlerdegi leksikalıq ayırmashılıqlar tuwralı sabaqlıqtın` «Leksika» bo`liminde ken`irek so`z etiledi.

DIALEKTLERDIN` LEKSIKALIQ QURAMINDAGI

O`ZLESTIRILGEN SO`ZLER

E.Berdimuratov ha`zirgi zaman qaraqalpaq tili leksikologiyasının` a`hmiyetli ma`selelerin izertlewge arnalg`an miynetinde N.A.Baskakovtın` «Qaraqalpaq tilinin` qısqasha grammatikasınan» baslap ha`zirgi ku`nlerge deyin ulıwma qaraqalpaq a`debiy tili, sonday-aq tildegi dialektler menen govorlardın` ha`rquylı formasına ta`n leksikalıq o`zgesheliklerdin` izertleniwine ken`nen toqtap, bul tarawda ju`zege kelgen jumıslarg`a jan-jaqlı sholıw bergen ²⁴

S.E.Malov qaraqalpaq tilinin` izertleniwi tuwralı jumısında onı u`yreniw isinin` Oktyabr` revolyutsiyasına shekem dıqqattan tıs qalıp kelgenligin ko`rsetip, revolyutsiyadan buring`ı Shıg`ıstı izertlewshi til bilimi qa`nigelerinin` usı tilge baylanıslı aytqan u`zil-kesil oylarına sıpatlama beredi.

Bul tildin` ha`zirgi zaman tillerinen qazaq ha`m nog`ay, a`yyemgilerden polovets, pecheneg, ulıwma qıpshaq tilleri menen tamırlas ekenligin ko`rsetedi.

Qaraqalpaq, qazaq tillerinin` ulıwmalıq qa`siyetleri tuwralı pikir ju`ritip, onı usı tillerdin` bir-birine ulıwma uqsashlıg`ı, jaqınlıg`ı, al jeke alg`anda qazaq tilinin` qaraqalpaq tiline ta`sirinin` faktleri arqalı da`lilleydi. Bunın` sebebin eki xalıqtın` aymaqlıq jaqınlıg`ında dep biledi ²⁵

60-jıllardan son` tilimizdin` leksikalıq quramı ha`m onın` qurılısın ilimiy bag`darda u`yreniw boyınsha fyta qalarlıqtay jumıslar islendi; tildegi dialektler menen govorlardın` leksikalıq o`zgesheliklerin monografiyalıq jobada izertlewge de ayrıqsha kewil bo`linedi.

Mısalı, N.A.Baskakovtın` qaraqalpaq tilinin` leksikalıq quramı, sonday-aq so`z qurılısının` geypara ma`selelerine arnalg`an jumısında ²⁶usı tildegi bazıbir so`zler menen terminlerdin` tariyxıy kelip shıg`ıwı, so`zlerdin` bir tilden ekinshi tilge awısıw nızamlılıg`ı, leksikalıq quramg`a enetug`ın so`zlerdin` qurılısı boyınsha sıpatlaması ilimiy ko`z-qarastan so`z etiledi.

²⁴ E.Бердимуратов. Ҳәзирги заман қарақалпақ тилиниң лексикологиясы.. 7-8-бетлер

²⁵ С.Е.Малов. Каракалпакский язык и его изучение... 200-207-б.

²⁶ Н.А.Баскаков. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова. "Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков". ч. IV, лексика. М., 1962, 69-100-б.

N.A.Baskakov basli diqqatti usı tildin` so`zlik quramının` qa`liplesiwı ja`ne rawajlanıwındag`ı tiykarğ`ı faktorlardın` biri bolıp tabılatug`ın ha`rqanday ishki ha`m sırtqı jag`daylarg`a awdaradı, yag`nıy avtor onın` so`zlik quramı rawajlanıwındag`ı nızamlılıqlardı Orta Aziyadag`ı o`zbek, qazaq, qırğ`ız, tu`rkmen tillerinin` leksikası menen salıstırma jobada qarastırıp, olardıń birinin` ekinshisine sa`ykes keliwin, geypara jag`daylarda belgili bir sharayatlarg`a baylanıslı ma`selelerinde izertleydi.

Atalg`an xalıqlardıń tillerindegi uqsashlıq ma`selesi (tiykarınan alg`anda leksikalıq belgileri boyınsha) olardıń birneshe a`sirler dawamında biri menen ekinshisinin` ekonomikalıq, etnografiyalıq, bazıbir jag`daylarda etnikalıq jag`ınan da ju`da` jaqınlıg`ınan dep alım ta`repiyen aytilg`an pikir quwatlawg`a turarlıq.

Bayanlang`an jag`daylardı esapqa ala otırıp, N.A.Baskakov qaraqalpaq tilinin` so`zlik quramınan orın alg`an geypara so`zler, terminler ha`m olardıń qanalas tu`rkiy xalıqları tillerinin` leksikalıq quramındag`ı usınday so`zlerden qanday sharayatlarg`a tiykarlanıp raıqlanıwının` sebeplerin ilimiy ko`z-qarastan sıpatlap ko`rsetedi ²⁷.

Avtor bul tildegi tu`bir so`zlerdin` tiykarğ`ı qorı (ekinshi tu`rli aytqanda leksikalıq qatlam) tuwralı pikir aytıp, onda (qaraqalpaq tili -O.D.) mong`ol, azıkem mo`lsherde qıtay, a`yyemgi iran tilleri elementlerinin` bar ekenligin da`lilleydi; qıpshaq ja`ne og`uz tillerinin` bir-birine salıstırğ`andag`ı leksikalıq o`zgeshelikleri misallar arqalı beriledi: C9d3x C7man8c7s ²⁸ miynetinen aling`an so`zlerdin` u`lgileri boyınsha polovets ha`m qaraqalpaq tili leksikasının` ha`rqıyılı leksikasının` ha`rqıyılı leksikasantikalıq toparın (waqıtqa, adamg`a, onın` tu`rli ag`zalarına, qubılıs atamaları, geografıyalıq tu`sinikler, haywanlar ja`ne quslardın` atamaları t.b.) bo`lip shıg`aradı.

Bulardan basqa arab-iran tillerinin` elementleri, rus tili ha`m ol arqalı basqa tillerden o`zlestirilgen internatsional`lıq leksika tuwralı da ma`sele qarastırıladı ²⁹.

Biz joqarıda tilimiz leksikasının` so`zlik quramı qurılısı boyınsha birneshe qatlamnan turatug`ınlıg`ın ko`rdik.

²⁷ Н.А.Баскаков. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова... 69-б.

²⁸ С. КиинСоhex Sumenesuz vuheqezt 1880.

²⁹ Д.С.Насиров. Лексический состав диалектов каракалпакского языка с точки зрения происхождения, "Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР", 1973, № 1, 55-б.

Sonlıqtan, awızeki so`ylew tilindegi dialektlerdin` leksikalıq qatlamı da ulıwma tildin` leksikasına salıstırma jobada qarastırılğ`anı maqul.

Qaraqalpaq tili tu`rkiy tillerinin` arqa batis yamasa qıpshaq toparına kirip, o`zinin` tariyxıy rawajlanıw protsesinde usı topardag`ı tiller menen ju`da` jaqın qatnasta bolğ`an. Anıg`ıraq aytqanda, qaraqalpaq, qazaq ha`m nog`ay tilleri toparınan qıpshaq-nog`ay shaqapshasında (podgruppа) bolıp, o`zlerinin` genetikası ja`ne qurılısındag`ı nızamlıqları jag`ınan ko`plegen ulıwmalıqlarg`a iye ekenligi seziledi.

Bulardan basqa barlıq tu`rkiy tilleri (sonın` ishinde tu`rkiy tilleri qıpshaq toparının` wa`killeri de) o`zinin` ertedegi ha`m son`g`ı tariyxıy rawajlanıwınin` barısında, sonday-aq baylanıslar menen o`z-ara ta`sirdin` na`tiyjesinde anaw yamasa mınaw da`rejede slavyan, iran ja`ne arab tillerinin` ta`sirin basınan keshirip, atalg`an jag`day ba`rinen de burın tu`rkiy tillerinin`, a`sirese qaraqalpaq tilinin` leksikasında da belgili iz qaldırdı ³⁰

Tildegi dialektlerdin` leksikalıq qatlamı tuwralı ma`sele ulıwma tu`rkiy tilleri leksikasının` qa`liplesiw ha`m rawajlanıw protsessleri menen o`z-ara baylanıslı ja`ne tamırlas.

Ulıwma tu`rkiy tillerindegi leksikalıq qatlamg`a qatnası bar so`zler qaraqalpaq awızeki so`ylew tilinin` dialektlik o`zgeshelikleri iretinde qollanılg`an jag`dayda, o`zine ta`n nızamlılıqlarg`a (fonetikalıq, morfologiyalıq, leksikalıq) iye.

Bunday so`zlerdin` toparına tas shıra//tash shıra. tug`ur//tug`ır//tuqır, tu`ye sin`ir//tu`yo` sin`ir, du`rkin//tu`rgu`n// tu`rku`n//topar, pada, tu`tin//tu`tu`n (sem`ya), chu`y//mıyıq, sharpa //sharppa//shartpa, ırısqa//ırısqa t.b. usınıwg`a boladı.

Tu`rkiy tillerinin` leksikasındag`ı en` eski qatlam bir jag`ınan altay toparındag`ı, ayırıqsha mong`ol tilleri ushın da ulıwma bolıp tabıladı.

a) Arab ha`m iran tillerinen kirgen so`zler.

Qaraqalpaq tiline arab ha`m iran tillerinen so`zlerdin` ken` ko`lemde awısıwı XI-XV a`sirlerge tuwrı keledi ³¹

Sebebi, bunnan erterekte (VIII a`sir) tariyxta pu`tkil Orta Aziyanı arablardın` jawlap alg`anlıg`ı belgili. Qaraqalpaq tili dialektlerinin` quramındag`ı arab-iran so`zlerinin` ornalasıw, qa`liplesiw da`wirleri tuwralı aytqanda K.K.Yudaxinnin`... «Orta Aziyalıq tu`rkiy tillerindegi iran

³⁰ Д.С.Насиров. Лексический состав диалектов каракалпакского языка с точки зрения происхождения

³¹ Н.А.Баскаков. Введение в изучение тюркских языков... 120-122-б.

leksikalıq elementlerinin` tiykarg`ı massası persiyanlardan emes, al Orta Aziyadag`ı iran xalıqlarınan, birinshi na`wbette ta`jik tilinen aling`an (engen)»³² - degen orınlı pikirdi este tutıw za`ru`rligi tuwadı.

Qaraqalpaq so`ylew tili revolyutsiyag`a deyingi u`stem klass wa`killerinin` tiline salıstırg`anda arab-iran tillerinin` elementlerin az mug`darda saqlag`an. Sonlıqtan, usı tildin` arqa ja`ne qubla dialektleri leksikasındag`ı bunday so`zler ko`binese jası u`lken mag`lıwmat beriwshilerdin` tillerinde usıraydı. Olar ilimiy, diniy, o`ndirislik, siyasiy-ja`miyetlik, u`y buyımları atamaları, abstraktlı tu`sinikler t.b. baylanıslı.

**a) Arab so`zleri:** A., Q. ba`d so`gis//ba`dira`y so`gis, u`n`gir//g`ar, duway-bent//duwayba`nt, lahat//la`ha`t, da`reje//maqam//makam t.b.

**Iran so`zleri:** A., Q. baqsı//baqsı, da`li//da`li diywana, mardikar//ma`rdikar, miyman//mehman, muqir//mu`hir, sha`nden// shandan t.b.

b) Mong`ol tilinen engen so`zler

Tildegi dialektlerdin` leksikalıq quramındag`ı tu`rkiy-mong`ol tillerine ortaқ so`zlerdin` geypara mısalların usınamız:

mon`g`olsha:

batgana-muxa, bur. dial.

botagana - komar.

Shijim-shnur, verevka

Bur. mong. chixer, shexer-saxar.

megj-samka kabana

Jalg`a-ovrag

Bi-ya, shi//chi//si-mı³³

qaraqalpaqsha:

pataqan-melkiy komar.

shijim-shnur, verevka

sheker//sha`ka`r//sha`kka`r-saxar

megejin//ja`ga`jin-samka kabana

³² К.К.Юдахин. О киргизском термине “акін”. Сб. “Академику Владимиру Александровичу Гордлевскому к его семидесятипятилетию”. М., 1953, 328-б.

³³ С.Хабшай, Э. Миніс. Монғолша-қазақша сөздік. Уланбатар, 1954

jilg`a//yilg`a-ovrag

men//ma`n, sen//sa`n -ya, ti

.v) Rus tili ha`m ol arqali Evropa tillerinen awısqan so`zler.

Rus tilinen qaraqalpaq tilindegi dialektlerdin` leksikalıq qatlamına so`zlerdin` awısıw da`wiri XIX a`sirdin` ekinshi yarımına... tuwrı keledi. Ol mezgilde rus tilinen awısqan so`zler sawda qatnasları, a`skeriy, siyasiy, ma`deniy, ha`kimshilik islerge baylanıslı ha`m bir jag`ınan ku`ndelikli turmısqa ta`n so`zler boldı ³⁴.

A`sirese, rus so`zlerinin` bul tilge ko`plep awısıwı-Oktyabr`den son`gı da`wir. A`debiy til menen dialektlerge so`zlerdin` kelip qosılıwı tildin` rawajlanıwı, bayıwı ushın tiykarg`ı dereklerden sanaladı. Rus tilinen awısqan so`zler til leksikasının` ko`pshilik bo`limleri ja`ne terminologiyanın` arnawlı shaqaplarınan o`z ishine aldı ³⁵.

Dialektler leksikasındag`ı rus tilinen awısqan so`zler ulıwma qaraqalpaq tili so`zlik quramındag`ı o`zindey ekvivalentlerine salıstırg`anda ayta qalarlıqtay izoglossalıq variantlarına g`ana emes, al leksika-fonetikalıq, sonday-aq fonetikalıq o`zgerislerge de iye. Mısalı: zakun//za`ku`n, ırayon//ırayun, mexanizm//mxanizm, shtawut//chitawut, zabıt//zawut, muzey//mo`ziy, aqap//oqap//okop, kanpit//kampıt, ag`us//awus t.b.

g) O`zbek, tu`rkmen ha`m qazaq tillerinen awısqan so`zler.

Qaraqalpaq tili dialektlerinin` leksikalıq quramında, a`sirese onın` qubla dialektinde o`zbek, tu`rkmen tillerinin` elementlerin de ko`plep ushıratıwg`a boladı. Bul jerdin` aymaqlıq, ma`deniy t.b. sharayatlarına baylanıslı bilimlendiriw, ha`kimshilik, ken`se jumısları, jergilikli orınlardag`ı ja`miyetlik isler o`zbek tilinde o`tkeriledi.

Usınday jag`daylar ha`m sol aymaq wa`killerinin` tariyxıy o`mir jolı tiykarında To`rtku`l, Ellikqala, Beruniy, A`miwda`r`ya rayonlarında jasawshı qaraqalpaqlardın` awızeki so`ylew tilindegi o`zbek-tu`rkmen tillerinin` elementleri tuwralı bazı bir pikirlerdi ortag`a salıwg`a tuwrı keledi.

³⁴ Н.А.Баскаков. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова... 79-б.

³⁵ Н.А.Баскаков. Тюркские языки южной Сибири, Алтайский язык. Сб. "Младописьменные языки народов СССР". М.-Л. 1959, 152-б.

O`zbek, tu`rkmen tillerinin ta`siri ko`binese dialektin so`zlik quramında o`zining belgisi ornına iye, sebebi ha`rqanday-tariyxıy waqıyalar ja`ne o`zgerisler tildin so`zlik ta`repinde, ayırıp alg`anda leksikalıq ma`nisinde ko`birek ko`zge taslanadı ³⁶. Mısalı:

**O`zbek tilinen:** alaqa (baylanıs), anda (sol waqıtta), asası (tiykarı, negizi), nema (ne o`zi, ne na`rse), sartarash (shashterez), xud//xut//tek/, shiymoliy (arqa), shu`ya`r (sol jer) t.b.

**Tu`rkmen tilinen:** ashıq (uzaq, alıs jer), go`muw (ko`miw), satyan (satqan), gitjaq (kete jaq) t.b.

Dialektologiyalıq izertlewlerdin bergen mag`lıwmatlarına qarag`anda qaraqalpaq ha`m qazaq tilleri arasındagı o`z-ara ta`sir ja`ne so`z awısıw protsesi Moynaq, Taqtako`pir rayonlarında anıg`ıraq seziledi, sebebi ol jerlerdegi ayırım mikroaymaqlarda atalg`an xalıqlardın wa`killeri aralas jasaydı ³⁷.

Dialektlik leksika quramındagı bunday so`zler ko`binese leksikalıq ja`ne leksika-fonetikalıq o`zgerislerge iye bolatug`ınlıgı seziledi, mısalı: nasiqat//wa`siyat//o`siet, wo`te jaqsı//tamasha//g`ajayıp, shal, soraq//suraq, ıdır//adır budır, nag`ashı t.b.

Joqarıda bayanlag`anlardan ko`riniwınshe, qaraqalpaq tili dialektlerinin leksikalıq qatlamı o`zining quramı boyınsha ulıwma tu`rkiy tillerine ta`n leksikadan, tu`rkiy-mong`ol tilinin elementlerinen, arab-iran, rus tili ha`m ol arqalı basqa tillerden engen so`zlerden, sonday-aq tuwısqan tu`rkiy tillerinen (o`zbek, tu`rkmen, qazaq) o`zlestirilgen so`zlerden ibarat ekenligin ko`rip o`ttik.

DIALEKTLIK SO`ZLER HA`M OLARDIN` SIPATLAMASI

Dialektizmler, yag`ınıy dialektlik so`zler ko`rkem a`debiyatta buwınlardı stilizatsiyalawdın quralı iretinde qollanıladı. Anaw yamasa mınaw dialektlerge ta`n

fonetikalıq, grammatikalıq ha`m leksikalıq o`zgesheliklerde bunday so`zlerdin toparına jatıp, a`debiy tildin normasına sa`ykes so`zlerdin tu`rin o`zgerledi. Al, sotsial-gruppalıq dialektizmler de aytılıwı, morfologiyası ha`m so`zlerdin qurılısı boyınsha sol sotsial gruppanın tili ushın sıpatlı o`zgesheliklerge iye bola alatug`ınlıgın aytıw jo`n <sup>38</sup>. A`debiy til menen dialektlik til arasında printsipial` a`hmiyetli mınaday birqatar belgilerdin bar ekenligin ko`riw mu`mkin: 1) o`zining

³⁶ В.А.Звегинцев. Семасиология. Изд-во МГУ, 1957, 256-б.

³⁷ Д.С.Насиров. Лексический состав диалектов каракалпакского языка с точки зрения происхождения...0055-б.

³⁸ О.С.Ахманова. Словарь лингвистических терминов. Изд-во "Советская энциклопедия". М., 1966, 131-бет

qollanatug`ın ma`kanına qatnası; 2) tildin` jazbasha tu`rine qatnası; anaw yamasa minaw o`zgesheliktin` xızmeti, t.b.

Dialektlik tilde aymaqlıq jaqtan ha`rqlıy qubılıslar ha`reket etedi, al a`debiy tildin` o`zinin` qollanılıw aymag`ına sezimtalı emesligi ko`rinedi.

Demek, dialektlik til degenimiz - sol tildin` o`mir su`retug`ın barlıq aymag`ının` qa`legen jerinde jazıwsız formada o`mir su`re alatug`ın til. Bunday jag`dayda dialektologiya ushın dialektlik tildin` stilistikalıq biyta`rep (neytral`) formada qollanılıwı tiykarg`ı a`hmiyetke iye. Tek g`ana son`g`ının` ulıwma jag`dayında onın` stilistikalıq jag`ınan ayırıqsha tu`r alg`an formaları dialektologiyalıq maqsette u`yreniliwi mu`mkin (mısalı: fol`klorlıq shıg`armalar, qosıqlar, bılınalar, ertekler) ³⁹.

Dialektik so`z dep jergilikli qollanıwg`a iye bolıw menen qatar a`debiy tildin` so`zlik quramına (onın` qa`legen tu`rine) enbeytug`ın so`zge ayıladı. Dialektik so`zdin` tiykarg`ı belgisi bul onın` sheklengen aymaqta o`mir su`riwi, basqasha tu`rde aytqanda, sol so`zde tildin` jaylasqan aymag`ının` ko`lemindegi izoglossanın` bar ekenligi bolıp tabıladı ⁴⁰.

Joqarıda keltirilgenlerden ko`riniwınshe ha`zirgi waqıtlarg`a shekem tek g`ana tu`rkiy tillerinde emes, al rus til biliminde de dialektizminin` belgili anıqlamasının` islenip shıqqag`anlıg`ı o`kinishli bolıp tabıladı. Bul jag`daydı rus tilinin` qa`nigeleri de moyınlaydı.

Dialektik leksikografiya tarawında en` belgili qa`nigelerdin` biri marhum prof. F.P.Filin»So`zliklerdi du`ziw ta`jiriybesinde so`zlikke eniwshi dialektizmlerdi (u`lkelik so`zlerdi) anıqlawda ko`p g`ana shataslıqlar ha`m qarama-qarsılıqlar orın alıp kelmekte. Usının` sebebinen bunday so`zlerdi a`debiy tildin` so`zlikleri ushın tan`lap alıwdın` belgileri anıqlanbag`an» ⁴¹-dep jazadı.

Basqa izertlewshilerde «dialektologiyadag`ı en` qıyın ma`selelerdin` biri dialektik so`z degende neni tu`siniwimiz kerekW ⁴² yamasa «dialektik so`z» degen tu`sinikti anıqlawshı tiykarg`ı qag`ıydalardı islep shıg`ıw haqıyqat za`ru`riy» ⁴³-degen pikirlerdi aytadı.

³⁹ Русская диалектология (под ред. Р.И.Аванесова и В.Г.Орловой). Изд-во “Наука”, М., 1964. 10-б

⁴⁰ Ф.П.Филин. Проект словаря русских народных говоров. М-Л., 1961. 20-22-бетлер.

⁴¹ З.Ф.Филин. Заметки по лексикологии и лексикографии. “Лексикографический сборник”. М., 1957. вып. 1, 48-б.

⁴² А.Сенкевич. Границы диалектного слова и типы региональных словарей. Магнитогорск. 1969, 3-б.

⁴³ Ф.П.Сороколетов. О теоретических установках одного областного словаря. “Современная русская лексикология”. М., 1966, 68-б.

Biz ilimiy a`debiyatlardagi «dialektizm» so`zine berilgen aniqlamalarga diqqat awdarsaq, geypara izertlewshiler onı a`debiy tildin` quramında, bazı birewleri onnan tısqarı tu`rde qarastıradı. So`zlikke eniwshi dialektizmlerdi anıq etip tu`sinbew DS (dialektologiyalıq so`zlik) ushın so`zlerdi tan`lap alıwdı qıyınlastıradı...⁴⁴

Jergilikli dialektizmlerge ta`n bolıp, biraq a`debiy tilge kirgen so`zlerdi dialektizmler dep sanaw naduris, sebebi, dialektik so`z a`debiy tilge sin`isse, ol dialektizm bolıwdan qalıp, a`debiy so`zlerdin` da`rejesine o`tedi. Egerde dialektik so`z stil`lik maqsette ko`rkem shıg`armanın` tilinde ushırassa ha`m bul jag`dayda da a`debiy tildin` norması bolıp tabılmasa, ol dialektizm bolıp qala beredi. O`ytkeni ko`rkem a`debiyat tilinde ushırasatug`ın so`ylew elementlerinin` ba`ri birdey tildin` normal`lasqan tipine qatnaslı emes⁴⁵.

Kelitirilgenlerden ko`riniwınshe a`debiy tildin` so`zlik quramında so`zlerdin` ha`mmesi birdey burınnan paydalanılıp kiyatırğan so`zler emes. Geybirewleri belgili bir so`zdin` a`debiy tildegi ekivalentinin` joq bolıwı na`tiyjesinde awıssa, ekinshilerinın` a`debiy tildegi ha`m dialektlik variantları jarısa qollanıla beriw jag`dayları da bar.

Bul na`rse tildin` jarlılıgı emes, al onın` ishki ja`ne sırtqı resurslardan o`nimli tu`rde paydalana alatug`ınlıg`ınan derek beredi. Sebebi, ko`rkem a`debiyat tilinin` so`zlik quramında paydalanılğan so`zlerdin` ha`mmesi birdey a`debiy tildin` norması bolıp tabıla bermewi mu`mkin. Ko`rkem shıg`arma tilinde tiykarg`ı material, yag`nıy a`debiy tildin` materialınan basqa ha`rquylı qarapayım, dialektik, kitabiy tildin` t.b. elementleri o`mir su`redi. Sonlıqtan olarda ushırasatug`ın dialektik so`zlerdi ko`rkem a`debiyat tilinde qollanıladı dep DS de engiziwden bas tartıpw kerek⁴⁶.

Solay etip, jergilikli jerge ta`n qa`siyet, geografiyalıq arealdin` bolıwı ha`m olardıń a`debiy tilde bolmawı-mine usı eki belgi dialektlik so`zlerdin` za`ru`rli sha`rti dep esaplanıladı. Keltirilgen eki belginin` birligi haqqında F.P.Filin, F.P.Sorokoletov t.b. ko`birek tu`sinikli ha`m anıq tu`rde aytqan edi. Mısalı, «dialektlik so`z» dep («Rus xalıq govorlarının`», sonday-aq qa`legen differentsial` dialektologiyalıq so`zliktin` birden bir ob`ekti retinde) jergilikli jerge ta`n taralıw shegine iye, sonday-aq a`debiy tildin` so`zlik quramına kirmeytug`ın so`zge aytıladı⁴⁷.

⁴⁴ Ш.Ш.Сарібаев. Проблеми казахской региональной лексикографии, Автореф. докт. дисс... 12-13-бетлер.

⁴⁵ Ш.Ш.Сарібаев. ЖоЗаріда аталған мийнети... қе-б.

⁴⁶ Аталған мийнети 13-б. Ф.П.Филин. Проект словаря русских народных говоров. М.-Л., 1961, 22-б

⁴⁷ Ф.П.Сороколетов. Дialeктная лексика в ее отношении к словарному составу общенародного языка. «Слово в русских народных говорах», Л., 1968, 222-б.

DIALETLIK SO`ZLERDIN` TU`RLERI (TIPLERI) HAQQINDA

O`zinin` jayilg`an aymag`ı boyınsha leksikalıq dialektizmler birdey emes. Taralıw shegarası, qamtıytug`ın ma`kanına qaray otırıp dialektlik so`zlerdi sha`rtli tu`rde <sup>48</sup> mınanday u`sh tu`rge bo`liwge boladı.

**Birinshi tu`r.** Ken` ko`lemli sıpatqa iye dialektlik qubılıslar. Bunday qubılıslar a`dette Qaraqalpaqstannın` bir neshe rayonların o`z ishine qamtıw mu`mkinshiligine iye ekenligin ko`remiz, mısalı, bitta`//pitta` (Q.A.) ⁴⁹ -bir mo`lsherlik sanı (To`rtku`l, Ellikqala, Beruniy, A`miwda`r`ya, Xojeli, Qon`ırat)N` ba`rjik//barjuq// ba`rjug`u (Q.A.) -ha`mme, ha`mmesiN` barlıq, barlıg`ı (To`rtku`l, Kegeyli, Moynaq) N` bektash//bektas (Q.A.) - bektas (To`rtku`l, Ellikqala, Beruniy, Qon`ırat, Moynaq) t.b.

**Ekinshi tu`r.** Orta ko`lemdegi sıpatqa iye dialektlik qubılıslar. Bayanlang`an qubılıslar sanawlı ma`kandı iyelep, ken` ko`lemli sıpattag`ı dialektlik o`zgesheliklerge (qubılıslar) qarag`anda biraz sheklenedi. Olar eki yakiy u`sh rayonnın` aymag`ında g`ana ha`reket ete aladı. Mısalı: Kislik (A). -gu`ndeni uslap turatug`ın shu`y ag`ash (Taқта ko`pir, Kegeyli)N` ko`k piyaz//qırıqpa (A). -erte shıg`atug`ın piyaz (Kegeyli, Qon`ırat, Moynaq)N` qadawbas (A). -temirdi tesetug`ın quraldın` ataması (Moynaq, Shımbay) t.b.

U`shinshi tu`r. Kishi ko`lemli sıpattag`ı dialektlik qubılıslar-tiykarınan anaw yamasa mınaw govorg`a kelip qosılğ`an qosındı retinde qaralıwı itimal. Olar o`zlerinin` sıpatları boyınsha qashıqlıqta ornalasıwına g`a`rezli bolıp, qon`sılas tillerdin` bir-birine ta`siri na`tiyjesinde iske asadı. Bunday qubılıslar qanday da bolmasın bir govordın` yamasa eki rayonnın` shegarasında qollanıladı ⁵⁰.

MısalıU` o`key sorlı//o`n`shen` a`ziz (A.-gilen` sorlı, baxıtsız degen ma`nide (Qon`ırat, Moynaq)N` paya (A.Q.) - za`n`ginin` ortasına adamlar o`rmelep shıg`ıwı ushın qoyılğ`an kespeltek ag`ashlar (Shımbay, To`rtku`l)N` piset (A.)-tiykar, negiz, arg`ı to`rkin (Kegeyli) t.b.

Dialektlik leksikografiya. Dialektologiyalıq so`zlikler haqqında ulwma mag`lıwmat

⁴⁸ Ш.Ш.Сарыбаев. Проблемы казахской региональной лексикографии. 18-б.

⁴⁹ Қарақалпақ тилиндегі диалектлер кісқартып алынды` А. - арқа диалекти, Қ. - кубла диалекти.

⁵⁰ Ш.Ш.Сарыбаев. Аталған мийнети, 19-б.

Qaraqalpaq tilinin` dialektologiyannın` so`zlikleri. N.A.Baskakovtın` dialektologiyalıq so`zligi. O.Dospanov, B.Beketov, Sh.Ka`rimxojaevlar du`zgen so`zlik.

T.Begjanov du`zgen so`zlik. D.S.Nasırov, O.Dospanov du`zgen dialektologiyalıq so`zlik.

Tu`rkiy leksikografiyası son`g`ı jıllarda ayta qalarlıq tabıslarg`a erisip, ha`rquylı sandag`ı so`zlikler payda boldı. Qaraqalpaq tilinin` leksikografiyası boyınsha da 30 g`a jag`ın tu`rli tarawlarda arnalg`an so`zlikler du`zildi.

A`debiy leksikografiyada tu`sindirme, eki tillik, terminologiyalıq, orfografiyalıq h.t.b. usınday ta`qlettegi so`zliklerdi du`ziw, bunday tiptegi so`zliklerdi islewdirin` teoriiyası qarastırılса, biya`debiy leksikografiya dialektologiyalıq, qarapayım ja`ne kitabıy so`zlerdin` so`zligi menen usınday so`zliklerdi du`ziwdin` teoriyasın o`z ishine aladı.

Demek, regional` leksikologiya, sonday-aq leksikografiyanın` tiykarı ob`ekti dialektlik leksika bolsa, a`debiy leksikologiya menen leksikografiya o`zine a`debiy leksikanı arqaw etedi.

Bunnan regional`lıq leksikologiya ja`ne leksikografiya tarawındag`ı erisken tabıslardın` ha`mmesi de bir qa`lipte emesligin ko`remiz. Usınday pikirdi a`meliy ha`m ilimiy-teoriyalıq leksikografiyag`a baylanısdı da aytıwg`a boladı.

Tu`rkiy tillerinin` regional` leksikografiyası tek g`ana son`g`ı jıllarda ayrıqsha tez pa`t penen rawajlandı <sup>51</sup>. Bul da`wirde a`zerbayjan, tatar, o`zbek, qırqız, bashqurt, qazaq ja`ne chuvash tillerinin` ko`lemli dialektologiyalıq so`zlikleri ju`zege keldi ⁵²

Joqarıdag`ı jag`daylardı esapqa alg`anda 60-jıllar ilimiy teoriyalıq regional` leksikografiyanın` payda bolıwı menen sıpatlanadı. Ol o`z gezeginde a`meliy dialektlik leksikografiyadan artta qalg`anlıg`ın aytıp o`tiw kerek. Bul da`wirde ayırım tu`rki tillerinin` DS <sup>53</sup> du`ziwdin` usılı ha`m ta`jiriybelerin juwmaqlastırıwg`a arnalg`an birqansha maqalalar baspadan shıqtı ⁵⁴

⁵¹ Ш.Ш.Сарібәев. Некоторые вопросы тюркской региональной лексикографии. Советская тюркология. 1973, № 6, 111-6.

⁵² Азербачан дилинин диалектологичи лу21ти. Баки, !зербайжан ССР Илимлер академиясин4 баспаси. чоуг. Татар телене4 диалектологик сбзлеге. Казан, чооу. Ж. Мукамбаев. №р2из тилини4 диалектологияли3 сөздугу. 1-т. Фрунзе. 1972. Башкорт пәйләштәренең пүзлеге 1 т. (Шигис диалекти), Уфа. 1967. II т. (Түслик диалекти). Уфа. 1970. Узбек халк шевалари луғати. Тошкент. {Фан} нашриети. 1971- Л.П.Сергеев. Диалектологический словарь чувашского языка. Чебоксари. 1968- Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігі. Алматы {"алим"} баспаси, 1969 т.б

⁵³ ДС {буннан білай диалектологиялық сөзлик} дегенди аңлатаді.

⁵⁴ Р.А.Рустамов. О принципах составления диалектологического словаря азербайджанского языка. Сб. "Вопроси диалектологии тюркских языков". Казань 1960; Л.Т.Махмутова. О принципах составления татарского диалектологического словаря. Там же; К.Мусаев. О диалектологическом словаре казахского языка. Сб. "Вопроси диалектологии тюркских языков". т.Ш. Изд-во АН АзССР. Баку, 1963. Г.Бакинова. О приципах составления диалектологического словаря киргизского языка. Там же; Ф.А.Абдуллаев, Опыт составления

Qaraqalpaq tilinde ilimnin` ha`rqlıy tarawı boyınsha so`zlikler du`ziw ma`selesi 1940-jıllardan baslandı. Sol da`wirden ha`zirgi ku`nlerge shekem a`debiy tildin` leksikologiyası, leksikografiyası ma`selelerine arnalg`an birqansha ilimiy maqalalar baspada ja`riyalandı. Olarda tildin` leksikografiyasına qarag`anda a`debiy leksikologiyanın` ko`plegen teoriyalıq ma`seleleri ken`nen so`z etildi.

диалектологического словаря узбекского языка. Сб. "Вопросі диалектологии тюркских языков". Фрунзе. изд-во "Илим". 1968; Н.Х.Ишбулатов. О приципах составления диалектологического словаря. Сб. "Башкирская лексика". Уфа, 1966; Ф.С.Фасеев. "Новій тип диалектологического словаря". Советская тюркология, "1970, № 6. х.т.б."